

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ. ПОЛКОВНИК ОСТАП ГОГОЛЬ

Своєю діяльністю люди творять і віддзеркалюють історію, і щоб пізнати ту чи іншу епоху, потрібно пізнати її людей. Ця очевидна істина визнається, проте ще дуже слабо реалізується у науковому сенсі. Повною мірою це стосується української історіографії — біографістика у ній дотепер не є належний пошани.

Відомо, що козацька старшина, як і козацтво загалом, відіграла дуже важливу роль в українській історії XVI—XVIII ст. Особливо визначною ця роль була під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького і протягом двох десятиріч після його смерті. Тому неабияке значення має вивчення життєвого шляху представників козацької старшини цього періоду. Дотепер інтерес дослідників у цьому плані був спрямований на дуже вузьке коло осіб. На тлі зробленого виразно виділяються монографії Івана Крип'якевича про Б. Хмельницького і Дмитра Дорошенка про Петра Дорошенка.

Серед тогочасної козацької старшини доволі помітною є постать Остапа Гоголя — українського шляхтича за походженням, багаторічного полковника, а наприкінці життя — наказного гетьмана, одного зі соратників Б. Хмельницького, Івана Виговського, П. Дорошенка.

Місце, яке він посів в історії України, відоме лише в загальних обрисах завдяки зацікавленню його особистістю Пантелеймона Куліша¹, Олександра Лазаревського², статтям, що вийшли у світ в 60-х і 90-х рр. XX ст.³ та

¹ М. Н. [Кулиш П.] Опыт биографии Н. В. Гоголя с включением до сорока писем.— СПб., 1854.— С. 1; его же. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем.— СПб., 1856.— Т. 1.— С. 3.

² Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII и XVIII в., собираемые А. М. Лазаревским // Русский архив, издаваемый Петром Баргеновым.— М., 1875.— Год 13-й.— С. 451; Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца (далі — ЧИОНЛ).— Киев, 1902.— Кн. 16.— Отд. II.— С. 7.

³ Сенютювич-Бережний В. Рід Гоголів на Волині // Літопис Волині.— Нью-Йорк; Вінніпег; Буенос-Айрес, 1953.— Ч. I.— С. 40—42; Оглоблин О. Проблема предків Миколи Гоголя // Український історик.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1967.— 3/4.— С. 85—87; Stilmann L. Nikolaj Gogol and Ostap Hohol // Orbis scriptus Dimitrij Tschizewskij zum 70 Geburtstag.— München, 1966.— S. 813—814; Герасименко Н. Остап Гоголь — гетьман // Київська старо-

енциклопедичним довідником⁴.

Завдання нашої статті — розкрити полковницький період у діяльності О. Гоголя, до цього часу майже незнаний⁵; він охоплює 1654—1675 рр. О. Гоголь був причетний до багатьох політичних подій на українських землях, і знання цього дає змогу краще відчувати атмосферу тих бурхливих років.

Стаття ґрунтується на великій кількості джерел — як опублікованих у численних виданнях, так і виявлених в архівах Києва, Москви, Варшави, Кракова та рукописних відділах бібліотек Львова, Києва, Кракова. Серед них найбільшу чисельно й за змістом групу складають документи — листи, повідомлення з місць подій, офіційні донесення тощо, решту — козацькі літописи, польські хроніки, спогади й інші. У пригоді стали також дослідження, де зачіпається діяльність О. Гоголя.

Розглянуто якнай докладніше, рік за роком, життєвий шлях О. Гоголя означеного періоду. Висвітленню цього питання передую розповідь про його до-полковницькі роки⁶.

* * *

Місце і рік народження Остапа Гоголя невідомі; у джерелах його ім'я звичайно подається як „Євстафій“, „Євстахій“, рідше — „Остафій“. Не виключено, що народився він у селі Гоголях, яке належало до маєткового комплексу у центром у місті Зінківці Летичівського повіту Подільського воеводства⁷. Село було засноване десь перед 1617 р.: на цей рік припадає перша джерельна згадка про нього; вона супроводжується й першою званою нам згадкою про подільського шляхтича з прізвищем „Гоголь“. Обидві згадки містяться у декреті кам'янецького земського суду, винесеному 1617 р. за позовом „урожденого“ (generosus) Флоріана Олевінського, адресованим „вельможній“ (magnifica) Катерині зі Штемберга, дружині коронного підчашія Адама Героніма Сенявського, та „шляхтичеві“ (nobilis) Микиті Гоголю у зв'язку з неповерненням нею і ним кількох підданих, які втекли зі села Серватинців Кам'янецького повіту Подільського воеводства, що належало позивачеві, до села Гоголів. У декреті Катерина зі Штемберга названа „дідичною власницею“ (haeredissa), а М. Гоголь — „посесором“ (possessor) цього поселення⁸. У декреті 1618 р. того ж суду в тій же

вина.— 1991.— № 2.— С. 78—83; Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького: Військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648—1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Зб. наук. праць.— К., 1995.— С. 142—158; Крикун М. Подільський козацький полк: періоди існування та полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12—13 жовтня 1995 р.).— Львів; Люблін, 1996.— С. 123—142;

⁴ Encyklopedia Powszechna.— Warszawa, 1863.— Т. 12.— С. 33—36; Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana.— Warszawa, 1901.— Т. XXIX.— С. 194—197; Polski Słownik Biograficzny.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1960.— Т. IX.— С. 579—580.

⁵ Про цей період окремі відомості подають: Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького...— С. 142—154; Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 123—142.

⁶ Про гетьманські роки О. Гоголя див.: Герасименко Н. Остап Гоголь...— С. 78—83;

⁷ Припущення щодо цього, засноване лише на здогаді, зробив Валерій Степанков (Степанков В. С. Розвиток подій національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року // Подільська старовина: Науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського.— Вінниця, 1993.— С. 159).

⁸ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 37 (Кам'янецький земський суд), оп. 1, спр. 35, арк. 551 зв.— 552.

справі (оскільки 1617 р. суд відклав розгляд її до наступної своєї сесії) М. Гоголь іменується не тільки посесором, але й „осадчим“ (locator) Гоголів, тобто безпосереднім, „виконавчим“ їх засновником, причому Гоголі тут — „нове сілце на новому корені“ (*villula nova novae radicis*)⁹. Очевидно, село було закладене з дозволу Катерини зі Штемберга, а М. Гоголь, навпевно, у 1617—1618 рр. був або тимчасовим власником, або управителем села¹⁰.

Сама назва цього села і приналежність М. Гоголя до шляхти дає підставу твердити, що у його заснуванні взяло участь кілька (принаймні — дві) шляхетських родин Гоголів. На основі доступних нам джерел не вдалося виявити слідів перебування Гоголів як шляхтичів (і нешляхтичів також) у Подільському воєводстві до 1617 р. Тому можна припустити, що вони сюди прибули перед цим роком. На теперішній час найбільш вірогідно вважати, що „фундатори“ села Гоголів походили з Волинського воєводства, де українські шляхтичі Гоголі були автохтонами¹¹.

Наведений матеріал може свідчити про те, що Остап Гоголь був у родинному зв'язку з кимось із Гоголів у селі Гоголях, а, отже, що він за походженням шляхтич¹². На користь його шляхетства, як видається, промовляє те, що він мав належну освіту: його листи, яких нам відомо чотири, засвідчують

⁹ ЦДІА України у Києві.— Спр. 36, арк. 244.

¹⁰ У середині XVIII ст. заснування (locatio) села Гоголів перед (ante) 1617 р. помилково приписували Василю (Vazyli) Гоголю (Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 647—648). Василь Гоголь — особа реальна. Про нього стосовно середини XVII ст. див.: ЦДІА України у Києві, ф. 4 (Підкоморський суд Київського воєводства), оп. 1, спр. 2, арк. 214—217 зв. (1644 р.; тут він названий „Матвієм або Василієм“); ф. 44 (Вінницький гродський суд), оп. 1, спр. 2, арк. 338—338 зв., 641—644 зв. (1645 р.; тут він фігурує як „Матвій“); Wagner M. Kadra oficerska armii koronnej w drugiej polowie XVII wieku.— Toruń, 1992.— S. 16, 36 (1654 р.); Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), dział 85, N 70, k. 172—174 v., 191—192 v. (1654 р.).

¹¹ Сенютович-Бережний В. Рід Гоголів на Волині.— С. 37. Варто звернути увагу на те, що Катерина зі Штемберга була молодшою сестрою Анни зі Штемберга — дружини волинського князя Олександра Острозького (помер 1603 р., а Анна померла 1635 р.; Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / Opracowany przez Seweryna hrabiego Uruskiego przy współudziale Adama Amilkara Kosińskiego, wydany staraniem i kosztem córek autora.— Warszawa, 1910.— Т. VII.— S. 316; Herbarz Polski. Cz. I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał Adam Boniecki.— Warszawa, 1907.— Т. XI.— S. 353), родові маєтки якого знаходилися у Волинському воєводстві, а волинський шляхтич Філон Гоголь у 1620-х рр. виступає як чоловік Софії зі Штемберга (Rodzina...— 1908.— Т. V.— S. 160; Herbarz Polski. Cz. I.— 1905.— Т. VII.— S. 297), очевидно, кривної Анни і Катерини (чи була вона їхньою сестрою, невідомо). Не виключено, отже, що на Волині Гоголі зналися з Анною і Катериною. У такому разі можна твердити, що „подільські“ Гоголі прибули з Волині услід за Катериною після одруження її з А. Г. Сенявським, якому, до речі, Зінківський маєтковий комплекс належав як власність.

¹² Не наводячи жодних аргументів, українським шляхтичем О. Гоголя вважав В'ячеслав Липинський (Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski: Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańców pod wodzą Bohdana Chmielnickiego (R. 1648—1649) // Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Ryłskiego... / Pod redakcją Wacława Lipińskiego.— Kijów, 1912.— S. 296; Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори.— Філадельфія, 1980.— Т. 2.— С. 209; його ж. Україна на переломі. 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Липинський В. Твори.— Філадельфія, 1991.— Т. 3.— С. 152). Це твердження, ніким так і не доведене, стало хрестоматійним. Див., наприклад: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. CLI.— С. 123; Polski Słownik Biograficzny.— Т. IX.— S. 579.

добре знання ним тогочасної книжної української мови, а також польської та латинської мов¹³.

* * *

В'ячеслав Липинський у своїй монографії про козацького київського полковника Михайла Кричевського, виданій 1912 р., навів початок з копії листа „судді“ (йдеться про кам'янецького земського суддю Лукаша Казимира Мясковського), датованого 3 серпня [1648 р.] і відправленого з Кам'яця-Подільського, де згадано „Гоголя“¹⁴. Ось цей фрагмент (подаємо його на основі рукопису, яким користувався В. Липинський. До речі, останній припустився деяких неточностей при цитуванні. Лист писаний дуже невиразним почерком, тож не все у фрагменті вдалося розібрати; непрочитане беремо в дужки): „Nad Uszyczą wszystkie miasta y wsi rebellizowali y z Hoholem z wszi [...]” Нитана kozacy rancerni; со żyво bieży z [...]” taborami piezo y kopny“¹⁵.

На підставі цього уривка листа В. Липинський твердить, що названий тут Гоголь, якого він без будь-яких пояснень іменує „Остапом“, був ротмістром панцерних (важкоозброєних) козаків в Умані до повстання під проводом Б. Хмельницького¹⁶. Щоб довести наявність у той час в Умані козацтва як організованої військової сили, він наводить те місце у позначеній 1654 р. записці королівського секретаря Героніма Піноччі про Б. Хмельницького і козаків, де сказано, що в Брацлавському воеводстві перед 1648 р. існував Уманський козацький полк „п. Калиновського“¹⁷. Перед Хмельниччиною і в перші роки її Уманським маєтком володів Марцін Калиновський — від 1635 р. чернігівський воевода, від 1646 р. ще й польний коронний гетьман (загинув у Батозькій битві 1652 р.).

¹³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР).— СПб., 1879.— Т. XI: 1672—1674. Прибавления 1657.— С. 739 (лист від 29 червня (ст. ст.) 1657 р.); Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА в Москве), ф. 68 (Сношения России с Молдавией и Валахией), оп. 1, д. 3, с. 13 (лист від 13 (23) червня 1660 р.); Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов (далі — Памятники..).— Киев, 1859.— Т. IV.— Отд. III: Материалы для истории Малороссии (1660—1664).— С. 462—463 (лист від 11 вересня 1664 р.); AGAD w Warszawie. Archiwum Publiczne Potockich, N 47, t. III, s. 16—18 (лист від 18 грудня 1675 р.). Перші два з цих листів писані українською мовою (вони дійшли до нас у сучасних ім копіях, виготовлених московським скорописом), інші — польською (з вкрапленнями латинських слів і зворотів; з них той, що датований 11 вересня 1664 р., був опублікований на підставі автографа О. Гоголя, загиблого під час Варшавського повстання 1944 р., а невиданий лист зберігається як його автограф). Перші три листи використано у подальшій нашій розповіді; що ж до четвертого, то він є зверненням О. Гоголя як наказного гетьмана до сеймика Руського воеводства проханням допомогти йому і підвладним йому козакам коштами для прожитку. Про О. Гоголя як шляхтича див. у таких генеалогічних виданнях: Herbarz Polski Kaspra S. J. Niesieckiego, powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez J. N. Bobrowicza.— Lipsk, 1839.— Т. III.— S. 43; Herbarz Polski.— Т. VII.— S. 297; Rodzina.— Т. V.— S. 160.

¹⁴ Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski...— S. 296.

* Підкреслене нами дописано в рукописі на полі зліва. В. Липинський публікує його як „wszycy“ зі знаком запитання і не зауважує, отже, з на початку. Чи не слід читати це підкреслене „z wszitkiego“?

* Не зауважене В. Липинським нерозбірливе слово.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Krakowie (далі — APK). Zbiory Rusieckich, N 41, k. 225.

¹⁶ Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski...— S. 296.

¹⁷ Ojczyzste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Dyaryusze, relacje, pamiętniki i t. p. służące mogące do objaśnienia dziejów krajowych, tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego, marszałka i hetmana wielkiego koronnego, z rękopismów zebrane przez Ambrożego Grabowskiego.— Kraków, 1845.— Т. 1.— S. 139. В. Липинський помилково посилається на с. 140 цього видання.

Потрібно зазначити, що свідчення Г. Піноччі непрямо підтверджується у невиданій анонімній віршованій польськомовній хроніці, де йдеться про політичні події на українських землях, переважно в Подільському воєводстві, 1648—1672 рр. (найбільш імовірно, що автором її був шляхтич цього воєводства і написав він її в 1670-х рр.; далі йменуватимемо цю хроніку „подільською“). Тут сказано, що напередодні Батозької битви М. Калиновський мав свій полк з уманських підданих, який у ході битви повинен був прийти полякам на допомогу (*rodanycy pułk hutańskich miał być przyjść*)¹⁸. Не виключено, що подібний полк з козаків міг існувати на Уманщині перед Хмельниччиною.

В. Липинський вважає також, що О. Гоголь після Корсунської перемоги Б. Хмельницького 1648 р. прибув зі своїми козаками з Умані в його табір і приєднався до повсталих, а невдовзі з тими ж козаками опинився у Подільському воєводстві, де його в районі притоки Дністра Ушиці й зафіксував лист від 3 серпня¹⁹. Ці твердження щодо О. Гоголя В. Липинський повторив у пізніших своїх працях²⁰, і ніхто дотепер не піддав їх сумніву, хоч автор не доводить їх на фактичному матеріалі.

Справді, з процитованого вище початку листа від 3 серпня не обов'язково випливає, що О. Гоголь прибув у район Ушиці на чолі уманських панцерних козаків; найскоріше, вони з'явилися сюди без нього і вже тут почали діяти спільно з ним. Крім того, немає доказів, що О. Гоголь командував козаками при М. Калиновському в Умані перед Хмельниччиною і звідти приєднався до повсталих.

Натомість В. Липинський мав рацію, коли ототожнив Гоголя з цитованого листа з Остапом Гоголем: у згаданій нами „подільській“ хроніці під 1649 р. читаємо, що після Пилявецької перемоги Б. Хмельницького взимку (очевидно, 1648/1649 рр.), під час дій польських загонів проти козаків біля Лучинця (міста в Летичівському повіті, розташованого, до речі, порівняно недалеко від річки Ушиці), сильно дав про себе знати вівчар Гоголь (*Hołub owczarz przyszedł do godności*); так, його загін із 15 осіб, зненацька вискочивши з лісу, розбив поляків; автор хроніки додає, що завдяки цьому і подібним своїм учинкам О. Гоголь згодом став у війську Б. Хмельницького подільським полковником (*z takich rozczatków został na rotym Chmiela pułkownikiem, Wojska Zaporowskiego podolskim strażnikiem*)²¹. Трохи далі у тій же хроніці стосовно тієї ж зими сказано, що О. Гоголь спільно зі своїм кумом Кияшком заклав у Могилеві (місті Летичівського повіту над Дністром, від XIX ст. званому Могилевом-Подільським) „колонію“ і стягав мито від тих, хто проїздив з товаром, не видаючи при цьому квитів²². Це місто стало центром Подільського полку, з яким О. Гоголь на довгі роки пов'язав свою долю.

Іменуючи Гоголя „вівчарем“, той же хроніст тим самим виявляє до нього зневагу, ігнорує його шляхетську гідність²³.

¹⁸ Biblioteka Polskiej Akademji Nauk w Krakowie (далі — Biblioteka PAN w Krakowie), oddz. rękopisów, N 1275, k. 40.

¹⁹ Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski...— S. 296.

²⁰ Липинський В. Участь шляхти...— С. 209; його ж. Україна на переломі...— С. 152.

²¹ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1275, k. 11.

²² Ibid.— K. 11 v.

²³ У тій же хроніці означення Гоголя як вівчаря зустрічаємо ще один раз (Ibid.— K. 152). В. Степанков бездоказово подає, що „в березні 1649 р. Гоголю довелося проявити неабиякі організаторські здібності для формування загонів з подільських селян і міщан в районі (подільського.— М. К.) Подністров'я“ (Степанков В. С. Поділля в роки Визвольної війни українського народу // Нариси історії Поділля.— Хмельницький, 1990.— С. 77—78). Наскільки нам відомо, джерелами це твердження не підкріплюється.

Хронологічно наступну згадку про О. Гоголя подає та ж хроніка; згідно з нею, після Батозької битви Б. Хмельницький наказав О. Гоголеві „докучати“ полякам „в Поділлі“ (Hołolowi zlecil dokuczać w Podole)²⁴.

Подальші виявлені відомості стосуються О. Гоголя як полковника.

Слід звернути увагу на те, що з літа 1648 р. до Зборівської угоди 1649 р. калницьким (вінницьким) полковником у Війську Запорозькому був Остап (Остафій, Євстахій), у джерелах згадуваний без прізвища або прізвиська. Маємо про нього дуже уривкові відомості. 1648 р. він брав участь у здобутті Нестервара (Тулчина; міста у Брацлавському воеводстві), в облозі Львова і Замостя, причому стосовно облоги Замостя його названо „обозним“²⁵ (очевидно, генеральним).

Деякими авторами цей Остап неправомірно ототожнюється з Остапом Гоголем²⁶; однак це дві різні особи²⁷. Щоб переконатися в цьому, необхідно порівняти їх діяльність у 1648—1649 рр.

²⁴ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1275, k. 43 v. У монографії про Б. Хмельницького В. Смоля і В. Степанкова читаємо, без наведення будь-якої аргументації, що після Батозької битви козацький гетьман наказав Гоголеві звільнити Поділля (Подільське воеводство) від присутності польської шляхти, і той успішно це зробив (Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності.— К., 1994.— С. 151). Подільський хроніст ближчий до істини, ніж автори монографії: на час Батозької битви О. Гоголь ще не був настільки значною фігурою у Війську Запорозькому, щоб Б. Хмельницький зважився дати йому таке важливе завдання, про яке пишуть В. Смолій та В. Степанков.

²⁵ В е л и ч к о С. Сказаніе о войнѣ козацкой з Поляками.— К., 1926.— С. 52, 54; Г р а б я н к а Г. Дѣйствія презѣдной и от начала кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с Поляки [...] з розних лѣтописцов и из діаріуша, на той войнѣ писаного, в градѣ Гадячу... / Издана Временною комиссіею для разбора древних актов.— Киев, 1854.— С. 51, 68; Южнорусские летописи, открытыя и изданные Н. Белозерским.— Киев, 1856.— Т. 1.— С. 60; Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, „Краткого описания Малороссии“ и „Собрания историческаго“ / Издана Киевскою Временною Комиссіею для разбора древних актов.— Киев, 1878.— С. 221—222; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России, изданный Комиссіею для разбора древних актов.— Киев, 1888.— С. 8, 146—147; Памятники...— 1848.— Т. I / Изд. второе.— Отд. III: Материалы для истории Малороссии.— С. 160; Памятники, изданные Киевскою комиссіею для разбора древних актов.— Киев, 1898.— Т. I.— С. 310; Arma Cosacica conscripta a Samuele Kuszewicz cive leopolieni (1648—1655) // Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1913.— Т. VI.— С. 6, 63; Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona, wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego, teraz podług oryginału poprawiona i powtórnie wydrukowana.— Poznań, 1859.— Т. I.— С. 48, 102; Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza Historją arcybiskupstwa lwowskiego w tejszej epoce. Napisana spólcześnie w języku łacińskim przez X. J. Tomasza Józefowicza. Teraz z rękopismu [...] przełożona.— Lwów, 1854.— С. 123; Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego Księga pamiętnicza z dawnego rękopisma wydana...— Kraków, 1864.— С. 95; Joachimi Pastorii ab Hirtenberg Historiae Poloniae plenioris partes duae...— Dantisci, 1686.— P. I.— P. 100—101; Z u b r z y c k i D. Kronika miasta Lwowa.— Lwów, 1844.— С. 316.

²⁶ Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Відень, 1922.— Т. VIII.— Ч. 3: Хмельниччина в розвіті (1648—1650) / Вид. друге, повторене.— С. 49; Polski Słownik Biograficzny.— Т. IX.— С. 579; Dąbrowski J. Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyższej starszozyny kozackiej w latach 1648—1657 // Zeszyty Naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego.— Kraków, 1993.— MXLIX: Prace Historyczne.— Zesz. 101.— С. 62. Див. також примітку В. Шевчука до: В е л и ч к о С. Літопис / Переклав з книжної української мови В. Шевчук.— К., 1991.— Т. 1.— С. 83.

²⁷ На це звернув увагу Т. Чухліб (Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького...— С. 143).

* * *

В. Липинський зазначає, не наводячи жодних аргументів, що Остап Гоголь деякий час був уманським полковником, заступивши на цьому уряді Йосипа Глуха²⁸. Коли ж Й. Глух перестав займати це полковництво, В. Липинський не подає. На думку І. Крип'якевича, це сталося у квітні 1654 р.²⁹

Дотепер не виявлено жодних відомостей на підтвердження сказаного В. Липинським. Якщо ж О. Гоголь і був уманським полковником, то зовсім недовго: з липня 1654 р. (до січня 1655 р.) цей уряд посідав Семен Оргіяненко (Угриненко)³⁰.

У тому ж 1654 р.³¹ О. Гоголь очолив відновлений тоді ж Подільський полк (званий у джерелах також „Могилівським“, „Подністрянським“³²). Полк виник наприкінці 1648 або на початку 1649 р. в південно-східній частині Лембурзького повіту; згідно зі Зборівською угодою, був ліквідований 1649 р. Б. Хмельницьким³³. Відтворення його сталося, можливо, перед приїздом на контрольовану Військом Запорозьким територію антиохійського патріарха Макарія. За свідченням його сина архидиякона Павла Алеппського, котрий супроводжував батька у подорожі до Москви через Україну, в червні 1654 р., коли патріарх проїздив українськими землями і мав зустріч з Б. Хмельницьким та його старшиною; у гетьмана було 18 полковників³⁴. А на час Переяславської ради 1654 р. козацьких полків було 17, причому Подільський серед них не числився³⁵. 18-м полком у червні 1654 р. міг бути Подільський.

Найранішу згадку про О. Гоголя як полковника знаходимо у літописній праці Феодосія Софоновича „Кройника о земли Полской“, написаній 1673 р. (у той час Ф. Софонович був ієромонахом, ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві). Згідно з нею, восени 1654 р. польське військо на чолі з

²⁸ Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski...— S. 296; Липинський В. Участь шляхти...— С. 209; його ж. Україна на переломі...— С. 152.

²⁹ Крип'якевич І. Студії над державою... // Записки НТШ.— Т. СЛІ.— С. 133. З І. Крип'якевичем в цьому питанні згідні Я. Домбровський (Dąbrowski J. Pochodzenie społeczeństwa...— S. 62) і Д. Гаецький (Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate.— Cambridge, Mass., 1978.— Vol. II.— P. 625, 691). Див. також: ЛНБ НАН України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 5769 ІІІ, с. 862 (лист великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького до короля Яна Казимира від 1 квітня 1654 р., де Й. Глуха (Gloh) згадано як діючого уманського полковника).

³⁰ Крип'якевич І. Студії над державою... // Записки НТШ.— Т. СЛІ.— С. 133; Gajecy G. The Cossack Administration...— Vol. II.— P. 625.

³¹ А не наприкінці 1653 р., як вважає Т. Чухліб, нічим не обґрунтовуючи цієї своєї думки (Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького...— С. 144).

³² Численні докази вживання цих означень щодо Подільського полку див.: Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 120—140. У Т. Чухліба „Могилівський“ і „Подністрянський“ — то помилкові означення різних полків (Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького...— С. 144).

³³ Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 116—122.

³⁴ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию, описанное его сыном, архи-диаконом Павлом Алеппским / Перевод с арабского Г. Муркоса // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі — ЧИОИДР).— М., 1897.— Кн. 4 (187).— С. 36.

³⁵ Акты ЮЗР.— 1878.— Т. X: 1653—1654.— С. 239—240; Белокуров С. А. Перечень городов, городков, мест и местечек в черкасских полках // ЧИОИДР.— 1905.— Кн. 2 (213).— Смесь.— С. 28—31; Грушевський М. К истории Переяславской рады 1654 года // Доклады Академии Наук СССР.— Ленинград, 1930.— С. 299—305; Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1931.— Т. ІХ.— Друга половина: Хмельниччина роки 1654—1657.— С. 734—736; Воссоєдинення України с Росією: Документи и материалы в 3-х т.— М., 1953.— Т. ІІІ: 1651—1654.— С. 517—518.

коронними гетьманами (великим — Станіславом Потоцьким, польним — Станіславом Лянцкоронським) спільно з татарами витіснили з Брацлава полковників брацлавського (Михайла Зеленського), вінницького (Івана Богуна) та „подністрьського“ (Гоголя; ім'я останнього у Ф. Софоновича відсутнє) й іншу козацьку старшину (очевидно, з підлеглими їм загонами), а також примусили їх відійти до Умані, де вони й закріпились³⁶. На переконливу думку Юрія Мицька, при висвітленні воєнно-політичних подій в Україні 1648—1672 рр. Ф. Софонович у цій своїй праці використовував, зокрема, літопис, автор якого жив в Умані або ж на терені Уманського полку; Ю. Мицьк умовно називає цей літопис „Уманським“³⁷. Отже, дуже ймовірно, що вищенаведене повідомлення Ф. Софонович почерпнув з цього літопису, і в такому разі його можна вважати вірогідним³⁸. Слід мати на увазі, що він припустився при цьому помилки, можливо, запозиченої з „Уманського“ літопису: напад польсько-татарського війська на Брацлав і відступ звідси козаків до Умані припадають не на осінь, а на грудень 1654 р.³⁹

Полковником О. Гоголь став, напевно, з волі Б. Хмельницького: у той час призначення полковників було його прерогативою⁴⁰.

Зустрічаємо О. Гоголя (без подання імені), як „подністрянського“ полковника, серед козацької старшини і в січні 1655 р., коли вона в Умані витримувала облогу з боку польсько-татарського війська. Правда, про нього у зв'язку з цією подією мовлено тільки в літописному зведенні „Короткий опис Малоросії“, складеному десь після 1734 р.⁴¹

³⁶ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх.— К., 1992.— С. 232.

³⁷ Там само.— С. 28.

³⁸ Таке ж повідомлення подає козацький літописець Григорій Грабянка (Грабянка Г. Дійствія...— С. 133), однак не виключено, що він запозичив його у Ф. Софоновича або й безпосередньо з „Уманського“ літопису.

³⁹ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования.— СПб., 1904.— Кн. IV: Т. IX—XI.— С. 585—586; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. IX.— Друга половина.— С. 1019, 1025; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 733. Потрібно зазначити, що інші знані нам джерела, де розповідається про ту ж подію, називаючи поіменно козацьку старшину (М. Зеленського, І. Богуна та інших), з незрозумілих причин не згадують О. Гоголя, як, до речі, й його полк (Величко С. Сказаніє...— С. 97; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. IX.— Друга половина.— С. 1018—1019; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 733; *Historia panowania Jana Kazimierza*...— Т. I.— S. 192).

⁴⁰ Крип'якевич І. Студії над державою... // Записки НТШ.— Т. СLI.— С. 126; Dąbrowski J. Pochodzenie społeczeństwa...— S. 56. Необхідно підкреслити, що спостереження М. Слабченка щодо способів призначення полковників у Війську Запорозькому за часів Хмельниччини і по ній (Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк).— Одесса, 1909.— С. 61—73) безсистемні та плутані.

⁴¹ Краткое описание Малороссии.— С. 242. Відомості цієї компіляції щодо уманської облоги наприкінці XVIII ст. переповіли, згадуючи при тому й Гоголя, історики Жан-Бенуа Шерер (Scherer J.-V. Annales de Petite-Russie ou Histoire de cosaques-saporogues et de cosaques de l'Ukraine ou de la Petite-Russie...— Paris, 1788.— Т. 2.— P. 67) та Йоган-Христіан Енгель (Engel J. Ch. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken.— Halle, 1796.— S. 196). Ті ж, напевно, відомості послужили підставою для твердження П. Куліша, що перша літописна згадка про О. Гоголя припадає на 1655 р. (М. Н. [Кулиш П.] Опыт биографии Н. В. Гоголя...— С. 1; его же. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя...— Т. 1.— С. 2). Інші джерельні переліки обложеної в Умані у січні 1655 р. козацької старшини див.: Величко С. Сказаніє...— С. 116; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России...— С. 15; Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий.— С. 587; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. IX.— Друга половина.— С. 1041—1042; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 5769 III, с. 1055; *Historia panowania Jana Kazimierza*...— Т. I.— S. 200—201.

Згідно з донесенням у Москву російського посланця до Війська Запорозького Абрама Лопухіна, 27 березня (ст. ст.) 1656 р. Б. Хмельницький у розмові з ним, яка відбулася в Чигирині, повідомив, що відрядив під Кам'янець „полковника Гоголя“⁴². Тут ідеться, безперечно, про Остапа Гоголя, подільського полковника⁴³.

Уперше ж О. Гоголь як саме полковник „подільський“, до того ж зі своїм іменем, у відомих нам джерелах виступає 29 червня (ст. ст.) 1657 р.: цим числом датовано надісланий з Озаринців (міста Летичівського повіту) до Б. Хмельницького лист, автор якого, благаючи гетьмана підмогти керованому ним полкові, розташованому „на пограниччі“, у боротьбі з польськими й татарськими загонами в районі Кам'яня, підписався так (подаємо за московською копією листа): „Астафей Гоголь, полковник Войска его царского величества Запорозького подолскій“⁴⁴.

Серед полковників Війська Запорозького бачимо О. Гоголя й, як пише С. Величко, „при концю живота“ Б. Хмельницького в серпні 1657 р.⁴⁵

Після цієї згадки про О. Гоголя він з'являється у знаних нам джерелах зойно у серпні 1658 р.— так само як подільський полковник (цей уряд, доречно відзначити, він займав і далі безперервно до 1664 р.). Був він ним напевно і між серпнем 1657 та серпнем 1658 рр. На цьому міркуванні слід наголосити, оскільки в літературі існує думка, начебто у вказаному часовому проміжку подільським полковником був Федір Михайлович⁴⁶. Ґрунтується вона на листі від 31 січня 1658 р., відправленому з Меджибожа (міста Летичівського повіту) волинському каштелянові Станіславу Казимиру Беневському, автор якого підписався „Teodor Michajłowicz, Pułkownik Podolski, strażnik pograniczny, Gubernator Zamku Międzyboskiego“⁴⁷. Між тим, не зауважено, що початок листа засвідчує: під час його написання Федір Михайлович був наказним подільським

⁴² Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. IX.— Друга половина.— С. 1207; Центральна наукова бібліотека імені В. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ НАН України), від. рукописів, ф. II (Історичні матеріали), спр. 15561, арк. 143.

⁴³ На основі цього повідомлення Д. Гаєцький твердить, що Подільський полк був відновлений 1656 р. (Gaєckу G. The Cossack Administration...— Vol. II.— P. 646), а Я. Домбровський початок перебування О. Гоголя на подільському полковництві датує квітнем 1656 р. (Dąbrowski J. Pochodzenie społeczne...— S. 62).

⁴⁴ Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 739. Імовірно, на підставі цього документа І. Крип'якевич ґрунтує своє твердження, що „1657 р. [...] наново розпочато реорганізацію (тобто відтворення після ліквідації за Зборівською угодою.— М. К.) Подільського полку“ (Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України в 1648—1654 рр. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— Вип. 2.— С. 143). До того ж документа за змістом примикає позначений тим же числом лист до генерального писаря Війська Запорозького І. Виговського від брацлавського полковника М. Зеленського, де зазначено, що він (Зеленський) застеріг „полковника Гоголя“, аби пам'ятав про татарську загрозу (Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 741). У зв'язку з цим листом див. повідомлення в листі Б. Хмельницького до царя від 10 (20) липня 1657 р. (Там само.— С. 716; Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич.— К., 1961.— С. 607).

⁴⁵ Величко С. Сказаніе...— С. 164. Вказуючи на це, С. Величко іменує Гоголя тільки „Остапом“.

⁴⁶ Максимович М. А. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времен Богдана Хмельницкого // Максимович М. А. Собрание сочинений.— Киев, 1876.— Т. I: Отдел исторический.— С. 703; Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ...— С. 144; Сергіїчук В. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648—1654 // Український історичний журнал.— 1982.— № 7.— С. 91; Gaєckу G. The Cossack Administration...— Vol. II.— P. 646.

⁴⁷ Памятники...— 1852.— Т. III.— Отдел III: Материалы для истории Малороссии.— С. 207—209. Те саме див.: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz rękopisów, N 611, s. 793—794.

полковником. Ось цей початок в оригінальному звучанні: „Pisanie do WMPana bez bytnosci moiey od Pana Daniela Stepanowicza, Assawila Pułku tego Nakaznego na ten czas dirigowane“. Дослідники не зауважили, що „Nakaznego“ за суттю (і за нормою польської мови) стосується „Pułki“, і „Nakaznego“ відносять до „Assawila“. Можна бути певним того, що на 31 січня 1658 р. Подільський полк (найскоріше частина його) був тимчасово дислокований у районі Меджибожа на чолі з наказним полковником, якому довелося виконувати й „стражницькі“ функції, тобто захищати від поляків південно-західний виступ Війська Запорозького і водночас стати начальником („губернатором“) Меджибізького замку⁴⁸.

У другій половині серпня 1658 р. О. Гоголь на чолі (за інформацією, одержаною і відісланою до Москви кийвським воеводою Василем Шереметевим) 20 тисяч левенців⁴⁹, разом з полками Кийвським, Паволоцьким, Брацлавським і Білоцерківським, за наказом гетьмана І. Виговського, виконання якого останній поклав на свого брата Данила, взяв участь у невдалій спробі відібрати Київ від росіян⁵⁰.

Після вказаної спроби взяти силами кількох полків Київ О. Гоголь, за зізнанням полоненого у ній росіянами брацлавського полковника Івана Сербина, зі своїми левенцями опинився на Поліссі у Кийвському воеводстві біля Овруча — тому, мовляв, що, тікаючи, заблукав і не зміг вибратись на шлях, який віє до Білої Церкви⁵¹.

Чи був причетний О. Гоголь до укладення Гадяцької угоди 6 (16) вересня 1658 р.? На це питання відомі нам джерела прямої відповіді не дають. Василь Герасимчук вважав, що він належав до тієї частини козацької старшини, яка підтримала угоду⁵². В. Липинський припускав його неприхильність до неї⁵³. Тарас Чухліб твердить, що О. Гоголь її не визнавав. До того ж він безпідставно зазначає, що після укладення Гадяцької угоди І. Виговський за допомогою уманського полковника Михайла Ханенка розбив О. Гоголя як її противника під Могилевом над Дністром і змусив його перейти на свій бік та спільно з ним виступити проти воеводи В. Шереметева⁵⁴.

Зважаючи на те, що трапилося з О. Гоголем після невдалого нападу козаків І. Виговського на Київ незадовго до Гадяцької угоди, можна припустити, що

⁴⁸ Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 126—127.

⁴⁹ Акты ЮЗР.— 1892.— Т. XV: 1658—1659.— С. 253.

⁵⁰ Там само.— 1863.— Т. IV: 1657—1659.— С. 159; 1872.— Т. VII: 1657—1663. 1668—1669.— С. 253; Т. XV.— С. 253, 276—277; Соловьев С. М. Сочинения.— М., 1991.— Кн. VI: История России с древнейших времен.— Т. 11—12.— С. 33; Барсуков А. Род Шереметевых.— СПб., 1888.— Кн. 5.— С. 105; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ.— 1909.— Т. LXXXIX.— С. 75—76. Левенцями прозивали опришків, розбійників. Про Гоголевих левенців читаємо в листі того ж воеводи В. Шереметева до царя Олексія Михайловича від 18 (28) серпня 1658 р.: „Наперед де сего Левенцы с войском запорожским николи не служивали и к ним не прихаживали, а бывали де они всегда в Волохах“ (Акты ЮЗР.— Т. XV.— С. 253). Іншими словами, левенці, якщо вірити В. Шереметеву, — були вихідцями з „Волох“ (Молдавського й, можливо, Волозького князівств). Видається, що воевода явно перебільшив їх кількість. Імовірно, до цього числа він відніс й особовий склад Подільського полку.

⁵¹ Акты ЮЗР.— Т. XV.— С. 276. Див. також: Барсуков А. Род Шереметевых.— Кн. 5.— С. 117.

⁵² Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки НТШ.— 1913.— Т. CXIII.— С. 46.

⁵³ Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski...— S. 296; Липинський В. Участь шляхти...— С. 209; його ж. Україна на переломі...— С. 152.

⁵⁴ Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького...— С. 145.

він не встиг взяти участі в її укладенні. Проте не можна виключати його активної причетності до неї. І ось чому. Той пункт Гадяцького договору, в якому мовиться про згоду Речі Посполитої за настановою гетьмана Війська Запорозького надавати польську шляхетську гідність ста особам кожного козацького полку, в іншому, напевно підготовчому, варіанті цього документа містить такий додаток: „а полків є 14“⁵⁵. Очевидно, керівництво цих полків підтримало І. Виговського в його прагненні навіязати союз з Польщею. У його складі міг бути й О. Гоголь зі своїм полком. Варто вказати на те, що, згідно з зізнанням ніжинського протопопа Максима Філімонової, поданим у московському посольському приказі 17 (27) квітня 1658 р., І. Виговський був переконаний, що коли йому з вини Москви не вдасться придушити спрямований проти нього бунт полтавського полковника Мартина Пушкаря, усі 11 правобережних полків (у тому числі, зрозуміло, й Подільський) можуть піти „в соединенье с Поляжи“, тому що вони „к Поляжком склоннее“⁵⁶. Нема підстав твердити, що І. Виговський позбувся підтримки цих полків на час укладення Гадяцької угоди.

Навряд чи в О. Гоголя були підстави ставитися до Гадяцької угоди негативно. Подальша його діяльність доводить, що він не був беззастережним, безкомпромісним противником Польщі. До того ж О. Гоголь виступав на боці І. Виговського як гетьмана й невдовзі по цій угоді. Найраніше свідчення щодо цього міститься в донесенні В. Шереметева до Москви від 11 (21) листопада 1658 р. З нього дізнаємося, що після відбиття у першій декаді листопада російським гарнізоном нападу на Київ козаків, очолених І. Виговським, останній, пішовши на переговори з його керівництвом, доручив їх весті О. Гоголеві (в донесенні помилково його найменовано „Степаном“) разом з іншими представниками козацької старшини. Козацька делегація, погодивши, очевидно, свої дії з гетьманом, 9 (19) листопада у київській церкві „Софії Премудрости“, у присутності печерського архімандрита Інокентія Гізеля і російського командування, „присягла за гетьмана и за все Войско Запорожское по записи на том, что гетьману и им и всему Войску Запорожскому“ з царем не воювати і бути під його „высокою рукою в вечном подданстве“⁵⁷.

Ця присяга незабаром втратила силу — І. Виговський повністю розірвав з Москвою і знову пішов на зближення з Річчю Посполитою. На варшавському сеймі, що тривав з 22 березня до 2 травня 1659 р., у присутності делегації від Війська Запорозького (О. Гоголя у ній не було) Гадяцький договір був затверджений⁵⁸. 7 (17) липня 1659 р. під Конотопом І. Виговський наголову розбив російську армію, очолювану князями Григорієм Ромодановським та Олексієм Трубецьким. О. Гоголя бачимо серед тих полковників, які напередодні Коно-

⁵⁵ Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 253; Т. XV.— С. 383; Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку.— Львів, 1994.— С. 122; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza / Z rękopismu wydał K. W. Wojcicki.— Warszawa, 1853.— Т. II.— S. 13; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 151, s. 402.

⁵⁶ Акты ЮЗР.— Т. XV.— С. 53. Правобережними полками були Чигиринський, Канівський, Київський, Черкаський, Корсунський, Білоцерківський, Павлоцький, Уманський, Брацлавський, Кальницький (Вінницький), Подільський. Територія перших чотирьох із них у той період частково захоплювала лівобережжя Дніпра. Уманський, Брацлавський і Кальницький полки входили до складу Брацлавського воеводства, інші полки, поза Подільським,— до складу південної частини Київського воеводства.

⁵⁷ Там само.— С. 282—288.

⁵⁸ Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. 4.— S. 297—301; Маркевич Н. История Малороссии.— М., 1842.— Т. 3.— С. 172—180; Акты ЮЗР.— Т. IV.— С. 211—214; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 402, s. 249—251.

топської битви були з І. Виговським: його підпис значиться серед підписів козацької старшини під листом, писаним 1 (11) липня в таборі під Конотопом й адресованим наказному гетьманові Іванові Безпалому, в якому висловлено „здивування“, що той підтримує Москву в її діях проти гетьмана⁵⁹. Тож можна твердити, що О. Гоголь взяв участь у цій битві на боці І. Виговського.

У матеріалах, ухвалених під тиском московських представників 17 (27) жовтня 1659 р. на Переяславській раді, яка замість скинутого перед тим І. Виговського обрала гетьманом Ю. Хмельницького, О. Гоголя названо в числі семи правобережних полковників, відсутніх на ній, „для того что оставлены на границе против ляхов и татар“. У зв'язку з цим, сказано там само, від їхнього імені цареві на вірність присягнув Ю. Хмельницький⁶⁰.

Є підстави вважати, що відсутність цих полковників, принаймні кількох з них, була викликана їхньою незгодою з відновленням на раді підпорядкування Війська Запорозького Москві. З листа І. Виговського до коронного канцлера Миколая Пражмовського від 20 жовтня⁶¹ і листа коронного обозного Анджея Потоцького до короля від 25 жовтня 1659 р.⁶² видно, що напереродні ради частина козацької старшини недоброчинливо ставилася до проведення її під московським тиском і висловлювала бажання далі триматися союзу з Польщею. До цієї старшини автори листів віднесли полковників брацлавського, уманського, білоцерківського, паволоцького й „інших“; дуже ймовірно, що серед останніх вони мали на увазі О. Гоголя: чотири перелічені полковники були в числі відсутніх на Переяславській раді, і в світлі цього факту „присутність“ О. Гоголя в колі „інших“ виглядає цілком логічно*. Варто також відзначити, що, за повідомленням С. Величка, невдовзі по Переяславській раді у Чигирині в присутності Ю. Хмельницького О. Гоголь та інші полковники, „яоторіи при поставленю Хмелниченка гетманом не били в Переясловлі“, висловили своє крайнє обурення („барзо били малкотенти“) „з тих Хмелниченковскі даних статей (ідеться про так звані „нові“ статті, що на них московські представники на раді примусили Ю. Хмельницького дати згоду.— М. К.) и крѣпко нарѣкали за неисправленіе (за непротидіяння російському тискові.— М. К.) на старшину, в Переясловлѣ при Хмелниченку бившую“⁶³.

Однак, зваживши на обставини, О. Гоголь приєднався до нового гетьмана. В грудні того ж року він зі своїм полком присягнув на вірність цареві — згідно з 18-м пунктом переяславських „нових“ статей, який вимагав під загрозою страти від всього Війська Запорозького і некозацької людности підвлад-

⁵⁹ Акты ЮЗР.— Т. XV.— С. 405—406.

⁶⁰ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел (далі — СГГД).— М., 1828.— Ч. IV.— С. 51; Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). Собрание 1-е.— СПб., 1830.— Т. I.— С. 493; Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще... / Собрано и составлено через труды [...] Александра Ригельмана 1785—1786 года.— М., 1847.— Кн. 4.— С. 29; Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским.— М., 1858.— Ч. I: 1649—1687.— С. 106; Акты ЮЗР.— Т. IV.— С. 273; Величко С. Сказаніе...— С. 224.

⁶¹ Памятники...— Т. III.— Отд. III.— С. 362—363.

⁶² Там само.— С. 368—369.

* З тих же листів не можна зробити висновку, що ці полковники ще йшли за І. Виговським, який на час їх написання був позбавлений гетьманства частиною козацької старшини, захопленою до цього Москвою.

⁶³ Величко С. Сказаніе...— С. 239.

ної йому території такої присяги⁶⁴. Присягу приймав царський посланець „дворянин“ Михайло Полянський. Її результати зафіксував перепис Подільського полку⁶⁵. Перепис є єдиним джерелом, яке дає уявлення про адміністративний устрій та структуру населення полку*. Згідно з ним, полк складався з шести сотень, названих за їхніми центрами — містами Могилевом (Могилівська сотня була головною — полковою), Яругою, Ярошевом, Курилівцями та селами Березівкою, Вільхівцем. Сотні налічували 1223 козаки, а 41 поселення — 1054 неказаци (ідеться не про кількість осіб, а про голів родин, господарів)⁶⁶. Видається, що ці цифрові показники не відбивають дійсного стану замоднености території полку.

Судячи з переліку поселень, охоплених переписом, Подільський полк простягався уздовж Дністра на відстані близько 120 км між його притоками Мурафою і Калюсом, з яких по першій межував з Брацлавським воєводством і полком, по другій — з Кам'янецьким повітом. Віддаленість його північного кордону становила від кількох до 35–40 км від Дністра.

У період між завершенням складання перепису і 15 січня 1660 р. О. Гоголь зі своїм полком, разом з Уманським, Паволоцьким, Кальницьким, Брацлавським і якимсь лівобережним (Zadnieprskim) полками (загальне керівництво всіма ними здійснював за дорученням Ю. Хмельницького наказний гетьман М. Ханенко, він же був уманським полковником), брав участь у штурмі й облозі Бара. Козакам удалося взяти місто, проте невдало закінчилися їхні спроби захопити його замок, де міцно засів польський гарнізон на чолі з тамтешнім комендантом Проскурою, якого на цю посаду призначив І. Виговський — тодішній барський староста і київський воєвода⁶⁷.

У другій половині лютого (ст. ст.) 1660 р. О. Гоголь, перебуваючи в Могилеві, спільно з миргородським полковником Кирилом Андрієвим відбив запеклий штурм цього міста з боку польського війська (його могло бути до 18 тис. осіб), що ним командував великий коронний гетьман С. Потоцький (йому допомагали коронний обозний А. Потоцький, коронний польний писар Ян Фридерик Сапега, І. Виговський і татарський мурза Кайсей)⁶⁸. Під час штурму, як і на своєму шляху до Могилева, поляки відчували в Подільському воєводстві гостру нестачу продовольства — селяни поховали зерно в ямах або спалили, сплювали також сіно й солому, позбавляючи таким чином ворога хліба й фуражу⁶⁹. Автор „подільської“ хроніки подає деякі деталі організації обложеними у Могилеві

⁶⁴ СГГД.— Ч. 4.— С. 58; ПСЗРИ. Собрание 1-е.— Т. I.— С. 499—500; Летописное повествование...— Кн. 4.— С. 38; Источники малороссийской истории...— Ч. I.— С. 113; Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 3.— С. 197; Величко С. Сказание...— С. 235.

⁶⁵ РГАДА в Москве, ф. 124 (Малороссийские дела), оп. 1, 1659 г., № 19, л. 1—51.

* З тогочасних полкових переписів, складених з нагоди записягнення, він єдиний уцілів.

⁶⁶ Джерелознавчий аналіз перепису та його повну публікацію підготовлено до друку. Перепис подає також відомості про мешканців Бара (215 господарів або родин), проте слід мати на увазі, що це місто не належало до Подільського полку.

⁶⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 402, s. 369—379 (лист І. Виговського до польського короля від 15 січня 1660 р. із Степані [міста у Волинському воєводстві]).

⁶⁸ Повідомлення київського воєводи В. Шереметєва в Москву 3(13) березня 1660 р.: Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 317—319; Акты Московского государства, изданные императорскою Академіею Наук под редакцией Д. Я. Самоковасова (далі — АМГ).— СПб., 1901.— Т. III: Разрядный приказ. Московский стол. 1660—1664.— С. 36—37.

⁶⁹ Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 2 (те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 153, s. 645) (лист С. Потоцького від 14 квітня 1660 р. польським комісарам, відрядженим вести переговори з Москвою, у відповідь на їхній лист до нього від 25 лютого того ж року); Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1275, k. 98 v.

козаками (очевидно, й О. Гоголем) відсічі полякам; коли останні підступили до міста, то звідси були відіслані на молдавський берег Дністра жінки й діти; на валах були споруджені міцні укріплення. Автор тієї ж хроніки твердить, що з О. Гоголем у Могилеві пліч-о-пліч діяли козацькі ватажки Кляшко і Якісь Деркач та Багно⁷⁰. За свідченням сучасника Іоахима Ерліча, в місті на час штурму його скупчилося до 8 тис. козаків⁷¹. У штурмі з польського боку загинуло кілька тисяч осіб⁷².

В останніх числах лютого (ст. ст.) 1660 р. О. Гоголь встиг побувати на скликаній Ю. Хмельницьким раді. На ній, зокрема, було відмовлено в проханні надати германському імператорові („цесареві“) козацьку допомогу для боротьби з Туреччиною, поданому на обговорення прибулими до гетьмана волинським каштеляном С. К. Беневським і київським митрополитом⁷³. Гадаємо, що О. Гоголь вніс свою частку в цю ухвалу.

13 (23) червня 1660 р. датований лист О. Гоголя до російського воеводи і стольника князя Григорія Козловського з повідомленням про прибуття з-за Дністра зі своїм військом до Могилева, де цей лист писано, Константином Шербана, перед тим (1658 р.) скинутого в Волощині з господарського престолу, з наміром перейти в царське підданство. Наводимо лист повністю за тогочасною копією, зробленою московським скорописом:

„Вжию млстию великог(о) гсдрга Црїа і великого кнзя Алеѣѣя Михайловича всеа великиа і малыа і бѣлыа Росїи Самодержца і многих гсдрствъ і земель восточных і западных і сѣверных отчича і дѣдича і наслѣдника і гсдрга і облаадателя его црского пресвѣтлог(о) величества, столнику і воеводе кнзю Григорю Афонасевичю Козловском(у), другу і приятелеви моему от Гда Бга добраг(о) здорова желаю, Ако себѣ самому. Рачишѣ ваша кнжаю млсть писати ко мнѣ про вспаскиє (!) вѣдомости през Семена, которым посылаю вашей кнжеи млсти вѣдомость, іжъ Константин Шербан, воевода молдавской земли*, наклонившися его црскому пресвѣтлому величеству, в Могилеві при мнѣ зостаєт; скории отпочинет, самъ чѣлбительность свою вашей кнжеи млсти учинит. І тоє ознаимую, іж и лахи, іако і тотары, усилюют и чекают на вѣру ншу православною хрстианскую. Гдѣ я с Костентином господарем самъ у вашей кнжеи млсти буду. При том ласце вашей кнжеи млсти полецаю. З Могилева Гї д. июня ЗРѢИГ. Вашей кнжеи млсти зычливый приятел і слуга Еустафеи Гоголь, полковникъ войска Его Црского пресвѣтлого величества Запорожского подолскїи“⁷⁴.

За синхронними з цим листом відомостями, Константин Шербан прибув до Могилева з чотиритисячним, навіть, за іншою версією, 40-тисячним (!) військом⁷⁵.

⁷⁰ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz rękopisów, N 1275, k. 98—100 v.

⁷¹ Latopisiec albo kroniczka...— Т. II.— С. 40.

⁷² АМГ.— Т. III.— С. 36 (2 тисячі загиблих); Latopisiec albo kroniczka...— Т. II.— С. 40 (до 3 тисяч); Ulryka Werduma dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego z r. 1671 / Wydał Xawery Liske // Archiwum Komisji Historycznej.— Kraków, 1878.— Т. I.— С. 233 (4 тисячі).

⁷³ Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 320. Київським митрополитом у той час був Діонісій Балабан.

* Тут О. Гоголь припустився помилки: Константин Шербан ніколи молдавським господарем (воеводою) не був. Після скинення його з волоського престолу він не був і волоським господарем.

⁷⁴ РГАДА в Москві, ф. 68, оп. 1, д. 3, с. 21; те саме у копії, зроблений з цієї копії у 1920-х рр.: ЦНБ НАН України, від рукописів, ф. II, спр. 15580, арк. 7—8.

⁷⁵ РГАДА в Москві, ф. 68, оп. 1, д. 3, с. 14, 20. Див. про перехід Константина Шербана на основі сторінок 13—15 цитованої попередньо справи РДАДА, проте плутано і навіть вигадливо: Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в. Документы и материалы в 3-х т.— М., 1968.— Т. II: 1633—1673.— С. 440.

О. Гоголь виявився причетним до Чуднівської кампанії, що розгорнулася влітку і восени 1660 р.; у ній протистояли одна одній Річ Посполита і Московська держава, причому на боці останньої довгий час виступало Військо Запорозьке. Однак спроби командуючого російським військом В. Шереметєва діяти на цьому етапі об'єднано з козаками не приносили успіху, здебільшого, мабуть, тому, що поляки, яких, до речі, підтримували загопи татар та І. Виговського, всіякщо цьому перешкоджали. Так сталося й у середині вересня: коли за взаємною листовною домовленістю В. Шереметєв з-під Чуднова (міста в Київському воєводстві), а чотири козацькі полковники (О. Гоголь у тому числі) з-під Бара рушили до Меджибожа, щоб там зустрітись, то польське військо перетнуло росіянам шлях біля Любара (міста на межі Волинського й Київського воєводств) і в кількадемній битві розбило та примусило їх повернутися до Чуднова⁷⁶.

Невдовзі поляки оточили Військо Запорозьке і 17 жовтня 1660 р. змусили Ю. Хмельницького піти на укладення під Слободищем (селом біля Чуднова) угоди з Річчю Посполитою, спрямованої проти Москви. За латинськомовним твором, написаним невдовзі після Чуднівської кампанії і присвяченим її висвітленню (авторство його, напевно, належало перу маршалка і гетьмана польного коронного Єжи Любомірського, який відіграв особливу роль у забезпеченні перемоги поляків у цій кампанії⁷⁷), О. Гоголь мав відношення до укладення Слободищенського (Чуднівського) трактату: він входив до складу козацького посольства, котре вело переговори з польською стороною про умови замирення⁷⁸. Щоправда, О. Гоголя, як і ряд інших осіб з зазначеного посольства, не бачимо у переліку тих, чий імена і прізвища подані під трактатом як таких, що від Війська Запорозького дали на його текст згоду^{78a}. Справа в тому, що цей перелік має представницький характер: у ньому фігурують, поза Юрієм Хмельницьким, кілька полковників, кілька сотників і полковий осавул; не вимагалось, отже, щоб решта з присутніх на переговорах козаків скріпила своїми підписами трактат^{78b}. Натомість цілком імовірно, що коли, згідно з цим трактатом^{78b}, Військо Запорозьке присягало на вірність Речі Посполитій^{78r}, О. Гоголь не ухилився від участі у цій акції.

Наступний хід подій ретроспективно доводить, що О. Гоголь, як і більшість козацьких полковників, підтримав Слободищенський договір: ці полковники послідовно виступали на боці Ю. Хмельницького в його прагненні мати з Річчю Посполитою дружні взаємини в дусі умов цього договору. Найраніший

⁷⁶ Барсуков А. Род Шереметевых.— Кн. 5.— С. 321.

⁷⁷ Hnilko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku.— Warszawa, 1931.— S. 5—10.

⁷⁸ Bellum Polono-Moschicum ad Czudnow, Joanne Casimiro Rege, Stanislae Potocki Palatino Cracoviensi et Georgio Lubomirski Regni Marschalco, ducibus, anno Domini 1660 expeditum / Wydal Wiktor Czermak // Archiwum Komisji Historycznej.— 1894.— T. VII.— S. 41. Див. також у польському перекладі цього твору: Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania króla Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego, i Jerzego Lubomirskiego, marszałka koronnego, w roku pańskim 1660 / Tłumaczył oraz przypisami i przedmową zaopatrzył Antoni Hnilko.— Warszawa, 1922.— S. 92.

^{78a} Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 402, s. 353.

^{78b} Знаючи із щойно згаданого рукопису Бібліотеки Чарторийських про те, хто значиться під текстом трактату, В. Герасимчук усе ж помилково твердить, що О. Гоголь його підписав (Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки НТШ.— 1913.— Т. CXIV.— С. 61).

^{78b} Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 402, s. 353.

^{78r} Ojczyzste spominki...— T. 1.— S. 160.

за хронологією доказ того, що багато полковників сприйняли договір, знаходимо в донесенні цареві московського посланця до Ю. Хмельницького Феоктиста Сухотіна, складеному 2 (12) грудня 1660 р. при переправі його автора через Дніпро: Ф. Сухотіну вдалося довідатися, що по Чуднівській кампанії дев'ять правобережних полковників (він подає їхні імена; серед них бачимо й Гоголя, названого помилково „Іваном“) діють спільно з гетьманом⁷⁹.

У лютому 1661 р. князеві Г. Ромодановському стало відомо, що О. Гоголь у Чигирині, куди прибув з Могилева, скаржився Ю. Хмельницькому на поляків за те, що вони „черкаские городы разоряют, людей мучат и скотину всякую грабят и посылают в Польшу“⁸⁰. Очевидно, скарга стосувалася терену Подільського полку. Якщо О. Гоголь мав рацію, то сказане ним означало: стосунки козацтва з „ляхами“ склалися не цілком у дусі Слободищенського договору.

На варшавському сеймі, що відбувався з 2 травня до 18 липня 1661 р., О. Гоголь разом з іншою козацькою старшиною був nobilitований — удостоєний польської шляхетської гідності, як сказано у відповідній сеймовій конституції, „за наполяганням (на instancją) гетьмана Війська Запорозького“ — відповідно до Гадяцької угоди (kommissją)⁸¹. Наполягання було висловлене в інструкції Війська Запорозького своїм посланцям на цей сейм, ухваленій 5 (15) травня того ж року⁸².

Номінаційний королівський привілей О. Гоголеві на шляхетство був виданий 10 липня 1661 р. Однак його дотепер не виявлено. Збереглася натомість дуже стисла регестова згадка про його видачу⁸³. У ній О. Гоголь названий „полковником Війська Запорозького“ — без територіального означення його уряду. Проте подібні регестові помітки (а значить, і відповідні номінаційні привілеї, які теж не дійшли до нас) щодо інших nobilitованих тим самим сеймом козацьких полковників містять такі означення їхніх урядів (М. Ханенка названо полковником уманським, Івана Кравченка — білоцерківським, Павла Хмельницького — чигиринським, М. Зеленського — брацлавським)⁸⁴. Справа в тому, що правлячі кола Речі Посполитої не визнавали існування у Подільському воеводстві козацького полку, посиляючись на Зборівський договір 1649 р., який заборонив будь-яку організовану присутність козацтва на цьому терені. Подання в номінаційному привілеї О. Гоголеві назви його полковництва „подільський“ було б, на переконання цих кіл, визнанням законності існування самого полку.

⁷⁹ Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 68—71.

⁸⁰ АМГ.— Т. III.— С. 318—319. У щоденнику смоленського підкоморія Яна Антонія Храповицького під 3 лютого 1661 р. зазначено, що він отримав листа від коронного підкоморія (Готхарда Вільгельма Бутлера.— М. К.), де, зокрема, сказано: „в Україні за Дніпром виникли бунти, автором яких є Гоголь, але проти них послано військо“ (Chrapowicki J. A. Diariusz.— Warszawa, 1978.— Cz. 1: lata 1656—1664.— S. 279). Тут ідеться про О. Гоголя і про виступи частини козацької старшини на Лівобережжі проти гетьмана Ю. Хмельницького та боротьбу останнього з нею. Проте жодних інших відомостей щодо причетності О. Гоголя до цих подій виявити не вдалося. Наведена згадка про неї видається неправдоподібною.

⁸¹ Volumina legum.— Т. 4.— S. 359—360. У додаток до названих у посиланні 55 джерел відносно пункту Гадяцького договору про надання козакам польського шляхетства див.: Volumina legum.— Т. 4.— S. 299; Грушевський І. Історія України-Руси.— К., 1936.— Т. X.— Ч. I (Роки 1657—1658).— С. 360; Стадник М. Гадяцька унія // Записки Українського Наукового товариства в Києві.— Київ, 1911.— Кн. VIII.— С. 35; Герасимчук В. Матеріали...— С. 116, 128.

⁸² Государственная публичная библиотека имени М. Салтыкова-Щедрина, отд. рукописей, коллекция „Документы и материалы к истории Украины“, оп. 2, № 181/8, л. 38 об.

⁸³ AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, sigillata, ks. 5, k. 36.

⁸⁴ Ibid.— К. 28 v., 30 v., 31 v.

О. Гоголь був серед тих, хто на чигиринській раді у січні 1663 р. обрав Павла Тетерю гетьманом⁸⁵. Однак невдовзі по тому стосунки між ними погіршилися. „Що стосується пересторог (przestrogi) В[ашої] К[ороліаської] М[илости] відносно Гоголя,— читаємо в листі П. Тетері до короля від 22 травня (ст. ст.) 1663 р.— то всі вони справджуються“; Гоголь „зіпсувався [...] цілком мені огидів“; зараз він, правда, наміряючись служити королеві, з усім своїм полком наближається до „війська (Запорозького.— М. К.), проте його постійно потрібно мати на оці“⁸⁶. Чим були спричинені королівські перестороги і в чому вони полягали, встановити не вдалося. У тому ж листі дії О. Гоголя (й частини іншої козацької старшини), якими, очевидно, були викликані ці перестороги й незадоволення П. Тетері, останній пояснює лише тим, що „до цього всього призводить Бар“ (Bar to wszystko tobi)⁸⁷. Як це розуміти? Незрозумілим є в листі й зазначення того, що „огидів“ йому, гетьманові, О. Гоголь настільки, „що мало не все серце до мене почали втрачати і то через незгоди (factij), що походять звідти“. П. Тетеря вказує при тому, що особа, якій він доручив подати цей лист королеві, усно йому все „обширно пояснить (explicabit)“⁸⁸.

О. Гоголь належав до тих правобережних полковників, які підтримували П. Тетерю у його діях, спрямованих на надання допомоги польському королеві під час очоленого ним походу восени 1663 р. і взимку 1663/1664 рр. в Лівобережну Україну з метою відновити у ній панування Речі Посполитої⁸⁹. Разом з тим в ході цієї кампанії він, можливо, вів подвійну щодо поляків гру: 9 лютого 1664 р. полковник королівського війська Себастьян Маховський, який незабаром уславився розправою над І. Виговським, писав П. Тетері, що О. Гоголь „робить дивні речі“ (dziwa [...] tobi); що саме,— полковник пообіцяв адресатові розповісти під час побачення з ним у Смілі⁹⁰ (місті в Київському воєводстві). Чи не мав на увазі С. Маховський того, що королеві став відомий лист Ю. Хмельницького (тоді — ченця Гедеона, який мешкав, до речі, в монастирі у тій же Смілі), писаний до Гоголя не пізніше січня 1664 р.? Повідомляючи про цей факт, звичайно добре поінформований Й. Ерлич вказує, що він, як і взагалі тогочасні намагання Ю. Хмельницького налагоджувати листовні контакти зі старшиною Війська Запорозького, керованого П. Тетерею, настільки обурило короля, що за його розпорядженням колишнього гетьмана було схоплено й відіслано до Львова, а всіх, хто з ним мав стосунки, було наказано страчувати⁹¹. Можливо, гнів короля зачепив і О. Гоголя як підозрюваного у зв'язках з Ю. Хмельницьким, про якого у польських правлячих колах було відомо, що він намагається повернути собі гетьманство.

А втім, у лютому 1664 р. О. Гоголь лишався при П. Тетері⁹². Однак незабаром він виступив проти гетьмана, не згоджуючись, мабуть, із надто пропольською його орієнтацією. Сталось це до 8 (18) квітня, коли кошовий отаман

⁸⁵ Historia panowania Jana Kazimierza...— Т. II.— S. 191.

⁸⁶ Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 317.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Historia panowania Jana Kazimierza...— Т. II.— S. 236, 288.

⁹⁰ Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 396.

⁹¹ Latopisiec albo kroniczka...— Т. II.— S. 85—86.

⁹² Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 402 (лист якогось Жабокліцького до холмського каштеляна Яна Пясечинського з Шаргорода від 20 лютого 1664 р.).

Запорозької Січі Іван Сірко похвалявся цареві у листі з Умані, що повернув під його руку землі від Дніпра до Дністра⁹³.

На той час О. Гоголь був уже полковником брацлавським. Найраніша znana нам достовірна згадка про нього в цій ролі датується травнем 1664 р.: в одному з тодішніх своїх листів царський посланець в Україні Василь Кікін, говорячи про те, що до О. Гоголя П. Тетеря надсилав „прелестные листы с великим лукавством и с упрощением“, щоб той зі своїм полком повернувся в королівське підданство, називає його (Гоголя) „брацлавським полковником“⁹⁴. Разом з тим слід вказати, що у згаданому квітневому листі І. Сірка в переліку повернутих ним під царську руку правобережних полків фігурує Брацлавський, натомість там же відсутній Подільський полк, а „замість“ нього названий Могилів⁹⁵. Цей лист свідчить, як нам видається, про те, що, коли він писався, Подільського полку не було. Він припинив своє існування десь між кінцем лютого — першою половиною квітня. Тоді саме брацлавським полковником став О. Гоголь; ще 20 лютого ним був М. Зеленський (це видно з листа Жабокліцького від 20 лютого 1664 р.)*. У контексті цього листа йменування Й. Єрlichem О. Гоголя відносно січня 1664 р. брацлавським полковником⁹⁶ потрібно визнати помилковим.

Будучи брацлавським полковником, О. Гоголь 1664 р. мав у своєму підпорядкуванні й територію Подільського полку: свій лист до великого коронного гетьмана С. Потоцького, датований 11 вересня і відправлений з Могилева, він підписав як „полковник брацлавський і подільський“⁹⁷.

Брацлавським полковником О. Гоголь був, напевно, призначений не гетьманом, як практикувалося за Б. Хмельницького: після смерті останнього спосіб зайняття полковницьких урядів у Війську Запорозькому радикально змінився — полковників почали обирати на полкових радах. Найраніше відоме нам свідчення цього міститься у листі від 12 (22) березня 1658 р. миргородського полковника Степана Довгала до московського посланця, думного дяка Алмаза Іванова. „[...] казаки обрали мене,— пише С. Довгаль,— сотники, атаманы и вся старшина и чернь Войска Запорожского и весь полк миргороцкий на полковничество миргородское“⁹⁸.

Обрання полковників було визнане нормою існування Війська Запорозького пунктом 7 „нових“ статей, затверджених на Переяславській раді 17 (27) жовтня 1659 р. Там зазначено: „выбирать в войско полковников на раде (полковіи.— М. К.) кого меж себя излюбят из своих полков, а из иных полков в полковники не выбирать. Также тех полковников гетман без рады не повинен отставливать“. За гетьманом та ж стаття визнавала право тільки затверджувати полковий вибір: „гетману без рады и без совета всей черни в полковники [...] никого не выбирать“⁹⁹.

⁹³ Акты ЮЗР.— 1867.— Т. V: 1659—1665.— С. 151, 152.

⁹⁴ Там само.— С. 199.

⁹⁵ Там само.— С. 151, 152.

* Див. щодо цього листа посилання 92.

⁹⁶ Latopisiec albo kroniczka...— Т. II.— С. 85.

⁹⁷ Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 462—463.

⁹⁸ Акты ЮЗР.— Т. XV.— С. 59.

⁹⁹ СГГД.— Ч. IV.— С. 56; ПСЗРИ. Собрание 1-е.— Т. 1.— С. 497; Источники малороссийской истории...— Ч. 1.— С. 110—111; Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 3.— С. 190; Акты ЮЗР.— Т. IV.— С. 269; Величко С. Сказаніе...— С. 231.

З поданого у цьому пункті в контексті нашої розповіді про О. Гоголя доцільно виділити ту частину, де сказано, що полковники мають обиратись „из своих полков“. Тим часом О. Гоголь, будучи вихідцем з Подільського полку, став брацлавським полковником. Цей приклад свідчить, що дійсність, практика інколи диктували свої правила, змушуючи відступати від норми.

На увагу заслуговує і 30-й пункт в інструкції очолюваної П. Тетерею старшини Війська Запорозького своїм посланцям на варшавський сейм, ухвалений 30 листопада (ст. ст.) 1664 р. на раді під Лисянкою (містом у Київському воєводстві). Полки, сказано в цьому пункті, вільно обирають собі полковників, однак це їхнє право слід законодавчо (тобто, очевидно, на сеймі) обмежити таким чином, щоб без попереднього погодження з гетьманом вибори не відбувалися — з метою запобігати використанню черні окремими особами і групами і забезпечити обрання полковниками тих, кого гетьман підтримує або проти кандидатури яких не заперечує.¹⁰⁰

Принагідно зазначимо, що за гетьманства П. Дорошенка призначування полковників зверху було відновлено. Це, зокрема, засвідчує те місце в донесенні лубенського полковника Івана Сербина гетьманові Івану Самойловичу від 30 січня (ст. ст.) 1673 р., де сказано, що, за одержаними відомостями, П. Дорошенко „многих полковников тог стороны (Прагобережжя.— М. К.) отставил от полковничества, а после того, вновь присягу учинив полковники, Дорошенко [...] всякого полковника призывая в колнату, давал им клейноты (полковничькі.— М. К.)“¹⁰¹.

Як передає тогочасний збирач поточних новин Марцін Голінський, який живе у місті Казимежі біля Кракова, у травні 1664 р. О. Гоголь дозволив вступити в Могилів старшині на сто коней (*stu kony starsinę*) з полку, що під командуванням Щирби (діяв на боці І. Сірка) підступив до цього міста, і наказав усю її винищити на ринковій площі¹⁰². Причини такої кривавої розправи, якщо вона не вигадана, криються, можливо, в міжусобній боротьбі О. Гоголя та І. Сірка. Серпнем того ж року М. Голінський дає повідомлення про боротьбу між ними „за старшинство“ (*o starsinstwo*)¹⁰³, тобто, як можна здогадуватись, за те, хто має відігравати вагомий роль у житті козацького Правобережжя.

Особлива активність, яку виявляв О. Гоголь у боротьбі частини правобережної козацької старшини проти П. Тетері й Речі Посполитої, перебуваючи водночас, мабуть, якийсь період, на боці промосковського лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, не на жарт стривожила польські правлячі кола.

¹⁰⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 402, s. 557. Наводимо повністю 30-й пункт мовою оригіналу (друге речення пункту полковників не стосується, але теж має пізнавальне значення): „Pułkowników w Woysku [iego] kr[ólewskiey] m[os]jci Zaporozkim, lubo mają liberam electionem pułki, iednak, aby praevio sensu hetmana składano y obierano, caveri lege ma, gdyż, aemulatie w te czasem wrzucając in plebem, factie przychodzą, zawziętości, że y publiczne mieszaią sprawu, kiedy życzliwemu pułkownikowi sub specie wolney electiey zgotuią ruinę, zaszum arbitrium circum instituendam na nowego pułkownika electionem hetmana antecederi повинne. Setnicy zaś ex arbitrio pułkownika swego deponi et institui, byle ludzie w dziele rycerskim doświadczeni, mają“.

¹⁰¹ Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 125.

¹⁰² ЛНБ НАН України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 1560. Щирба — чи не Степан Щербан, який у 1666—1676 рр. очолював Торговицький полк? (Gajesky G. The Cossack Administration...— V. II.— P. 642). Він міг займати цей уряд і 1664 р., коли вказаний полк утворився.

¹⁰³ ЛНБ НАН України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 1572.

Вони вдалися до рішучих кроків, аби змусити його до покори, зокрема, й дуже для нього болісним способом: за наказом великого коронного гетьмана влітку 1664 р. було взято під арешт його синів у Львові, де вони навчалися¹⁰⁴.

Полякам таки вдалося привернути О. Гоголя на свій бік. Того ж літа він уже допомагав руйнувати переправи через Дніпро, щоб не дати полкам І. Брюховецького вступити на Правобережжя¹⁰⁵.

3 (13) серпня 1664 р. О. Гоголь був присутній на раді старшини керованого ще П. Тетерею Війська Запорозького, яка відбулася в таборі під Ставищем (селом Київського воєводства),— при заслухуванні козацького ватажка Дмитра Сулимиси, який тісно співпрацював із вбитим поляками у березні того ж року І. Виговським,— на предмет в'яснення причин і суті „зрадницької“ щодо гетьмана і Речі Посполитої діяльності останнього. Присутність засвідчена особистим підписом О. Гоголя як полковника брацлавського у відповідно складеному документі, причому слід підкреслити, що у підписі його ім'я звучить „Остар“ (точніше — *Ostar*: цей документ повністю оформлений польською мовою і всі підписи в ньому наведені латинською абеткою)¹⁰⁶ — в усіх знаних нам більш ранніх джерелах, де згадано про Гоголя, він так не йменується.

В уже згадуваному листі О. Гоголя до великого коронного гетьмана від 11 вересня 1664 р. він підкреслив свої заслуги перед Польщею у приборканні бунтівливого козацтва Брацлавського полку й поза ним на Правобережжі та пообіцяв і надалі вгамовувати її тамтешніх ворогів. Разом з тим він попросив того ж гетьмана дозволити його синам, котрі продовжували навчання у Львові, прибути на відпочинок до своїх батьків — за виданим йому (О. Гоголеві) П. Тетерею пашипортом, який, зазначено в листі, пересилається з останнім адресатові¹⁰⁷. Сказане в цьому листі про події у Брацлавіщині перегукується з повідомленням з-під Ставища від 10 вересня, одержаним М. Голінським, про те, що О. Гоголь, заглажуючи свою провину перед Річчю Посполитою, „всю Брацлавищину привів до послуху королеві“¹⁰⁸.

6 (16) вересня 1664 р. П. Тетеря з-під того ж Ставища інформував коронного канцлера Миколая Пражмовського, що брацлавський полковник О. Гоголь перестав бунтувати й знову присягнув на вірність королеві¹⁰⁹.

¹⁰⁴ *Historya panowania Jana Kazimierza...*— Т. II.— С. 288 (Веспасіан Коховський пише, що синів було ув'язнено); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 1568 (за анонімним повідомленням, яке дійшло до М. Голінського, синів узято „*pod sequester*“). Див. також: Костомаров Н. И. Руина: Гетманства Бруховецького, Многогрешного і Самойловича // Костомаров Н. И. Собрание сочинений.— 1905.— Кн. VI: Т. XV.— С. 38 (автор переповідає сказане у хроніці В. Коховського, проте чомусь говорить про одного Гоголевого сина як такого, що навчався у Львові і був ув'язнений).

¹⁰⁵ *Historya panowania Jana Kazimierza...*— Т. II.— С. 295.

¹⁰⁶ *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 402, s. 534*. Згадки про цей документ, без подання осіб, що його підписали, див.: Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Збірник історично-філологічного відділу УАН.— К., 1928.— Т. 76.— С. 221; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності.— Нью-Йорк, 1985.— С. 46; Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski.— S. 306; *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*.— 1895.— Т. XV—XVI.— S. 850.

¹⁰⁷ *Памятники...*— Т. IV.— Отд. III.— С. 462—463.

¹⁰⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 1574.

¹⁰⁹ *Памятники...*— Т. IV.— Отд. III.— С. 458—459. До цього потрібно додати, що московський резидент 10 (20) вересня сповістив з Умані, що О. Гоголь зрадив царя; у тому ж повідомленні помилково твердиться, що О. Гоголь відправився „за Дністер“, а коли він був відсутній, то його полк здався П. Тетері (Акты ЮЗР.— Т. V.— С. 162, 163, 164).

Роль, яку О. Гоголь відігравав у весняно-літніх подіях 1664 р. на Правобережжі, висунула його до складу верхівки тамтешньої козацької старшини, керованої П. Тетерею. Прикметно, що в повідомленні польського походження з-під Ставища від 12 жовтня того ж року читаємо: П. Тетеря і О. Гоголь присягли королеві, а за їхнім прикладом й інші будуть навернені у підданство Речі Посполитої (у тут przykładem będą druzzy rościągteni do poddaństwa)¹¹⁰.

Повернення О. Гоголя влітку 1664 р. на службу Речі Посполитій розцінювалось у ній як великий успіх. Так, в датованій 19 лютого 1665 р. інструкції сеймику Київського воеводства, який відбувся у Житомирі, своїм послам на варшавський сейм відзначено, що в ході придвиження польським військом багатьох бунтів у Брацлавському і Подільському воеводствах вдалося „самого Гоголя до послуху (ad obsequium) королеві“ привести¹¹¹.

30 листопада (ст. ст.) 1664 р. О. Гоголь як брацлавський полковник з-під Лисянки разом з іншою старшиною Війська Запорозького звернувся до короля з рядом прохань, які пропонувалося розглянути на найближчому сеймі¹¹².

Найпізніше перед кінцем березня 1665 р. О. Гоголь перестав бути брацлавським полковником: 17 (27) березня позначена перша знана нам згадка про Івана Сербина як такого полковника¹¹³, а невідомо, щоб хтось між О. Гоголем та І. Сербиним займав цей уряд. Судячи з тогочасних документів, не виключено, що І. Сербина призначив брацлавським полковником І. Брюховецький, позбувшись О. Гоголя на цьому полковництві в покарання за нещодавно підтримку ним П. Тетері. І це при тому, що на той час О. Гоголь від П. Тетері відійшов (став відходити?): у листі І. Сербина до І. Брюховецького з Умані від 17 (27) березня О. Гоголь, поряд з кількома іншими козацькими ватажками Правобережжя, характеризується як „желательный Войску Запорожскому“, очолюваному адресатом¹¹⁴. І О. Гоголь, і ці „інші“ ватажки діяли у той період між Богом (Південним Бугом) і Дністром¹¹⁵, загалом на терені Брацлавського воеводства, власне — однойменного полку. За свідченням І. Сербина, що міститься у тому ж його листі, О. Гоголь „с коньими стоить в Кучмани, стерегучи дорог отовсюду“¹¹⁶. Кучмань являла собою лісовий масив поблизу Рашкова й Чечельника (міст у Брацлавському воеводстві) на Кучманському шляху — одному з тих горезвісних битих шляхів, якими татари чинили напади на українські землі¹¹⁷.

П. Тетеря зробив був невдалу спробу О. Гоголя „под свое владение подключить“. Про це довідуємося з поданого у травні 1665 р. в Малоросійському

¹¹⁰ ЛНБ НАН України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 1575.

¹¹¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР).— Киев, 1888.— Ч. II.— Т. 2: Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века.— С. 181.

¹¹² Biblioteka Szartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 402, s. 586; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 46.

¹¹³ Акты ЮЗР.— Т. V.— С. 264.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само.— С. 264, 272.

¹¹⁶ Там само.— С. 264.

¹¹⁷ Там само.— 1884.— Т. XIII: 1677—1678.— С. 558. За дорожніми нотатками шляхтича-військовика Яна Флоріана Дробиша-Тушинського, котрий у складі польського загону восени 1674 р. перетнув Кучмань, остання простягалась на два дні пішого ходу, була пересічена великими й глибокими ярами, в кожному з яких могло сховатися кілька тисяч татар, чатуючи „на військю і людей“ (Dwa pamiętniki z XVII wieku: Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego / Wydał i opracował Adam Przyboś.— Wrocław; Kraków, 1954.— S. 60).

приказі у Москві зізнання Івана Криховецького, Тетериного генерального судді, взятого у полон прихильниками І. Брюховецького. Тут О. Гоголь названий полковником¹¹⁸ без територіального означення цього уряду. Але чи був він насправді у той час, як, до речі, і в березні, полковником? Напевно, ні.

Серед старшини, присутньої на козацькій раді, що відбулась 20 лютого (ст. ст.) 1666 р. під Лисянкою, значився й О. Гоголь як полковник „подільський“ (або „подністрянський“)¹¹⁹. Однак на той час він цього уряду не займав: подільським полковником десь від осені 1664 р. до липня 1666 р. був Костянтин Мигалевський — грек за походженням, виходець з острова Хіоса. Його полк входив до складу війська П. Дорошенка, але відносини між останнім і К. Мигалевським до названої ради значно погіршилися¹²⁰. Станом їх відносин можна пояснити відсутність К. Мигалевського на раді і те, чому О. Гоголь фігурував на ній як подільський полковник. Враховуючи їх і потреби використати великий полковницький досвід вірного йому О. Гоголя, гетьман призначив його подільським полковником — як протизвагу К. Мигалевському, плануючи за зручних обставин формальне Гоголеве полковництво перетворити в територіальне¹²¹.

Таким подільським полковником О. Гоголь став, імовірно, після відходу К. Мигалевського зі своїм полком у царське підданство на козацьке Лівобережжя, підвладне І. Брюховецькому¹²². Можна вважати, що в цій ролі він виступав у двох відносно 1667 р. відомих нам згадках, без зазначення, однак, його полковництва. Одну з них зустрічаємо у „подільській“ хроніці; автор її пише, що в той час Гоголь як активний козацький ватажок діяв у районі Шаравки, Вербки, Ярмолинців, Зінькова (міст Подільського воєводства)¹²³. Друга згадка стосується подій на українських землях, які передували підписанню 16 і 19 жовтня 1667 р. Підгаєцького трактату маршалком і гетьманом великим коронним Яном Собеським (від імені Речі Посполитої), з одного боку, і калга солтаном Крим-Гіреєм (від імені кримського хана Аділ-Гірея) та П. Дорошенком, з другого. Вона міститься в листі до „пана кума“, відправленому з

¹¹⁸ Акты ЮЗР.— Т. V.— С. 272.

¹¹⁹ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст.— Ч. II // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права (далі — ПКВІЗРУП).— К., 1930.— Вип. 8.— С. 291 (з інформації, одержаної в Малоросійському приказі 1666 р.); Biblioteka Szartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 402, s. 633 (у переліку старшини, поданому наприкінці ухваленої радою інструкції посланцям від Дорошенкового війська на найближчий сейм Речі Посполитої). Див. також: Д о р о ш е н к о Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 75.

¹²⁰ Про К. Мигалевського і Подільський полк під його керівництвом див.: Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 128—131.

¹²¹ Доручити Гоголеві брацлавське полковництво, що з ним, як і з подільським, була пов'язана його доля, П. Дорошенко не міг, тому що від осені 1665 р., коли за його (П. Дорошенка) наказом було страчено тодішнього брацлавського полковника Василя Дрозда (Дрозденка, Дроздовського), цей уряд займав призначений тим же гетьманом М. Зеленський (Gajesky G. The Cossack Administration...— Vol. II.— P. 583—584). Він, до речі, як полковник брацлавський значиться в переліку старшини, яка брала участь у роботі Лисянської ради в лютому 1665 р. (Biblioteka Szartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 402, s. 633).

¹²² У контексті призначення П. Дорошенком 1666 р. О. Гоголя територіальним подільським полковником дуже сумнівним видається твердження В. Ковховського відносно того ж року, що О. Гоголь, незадоволений орієнтацією гетьмана на Туреччину, був прихильний до Польщі, правда, потаємно, бо йому доводилось діяти в козацькому оточенні, яке трималось П. Дорошенка (Historia panowania Jana Kazimierza...— Т. III.— S. 84—86).

¹²³ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1275, k. 152—152 v.

м.Бродів. Тут ідеться про дії кримських татар під містами Збаражем, Тернополем, Вишнівцем, винищення ними населення міста Зборова і після цього сказано, що цим татарам на підмогу „йде Гоголь зі свіжою ордою і з волохами (z Multany)“^{123a}.

У джерелах 1668 р. О. Гоголь згадується тричі.

За інформацією, одержаною 25 січня (ст. ст.) 1668 р. київським воєводою Петром Шереметєвим, П. Дорошенко відрядив О. Гоголя і Жеребила з їхніми полками із завданням „Канев засесть“¹²⁴, тобто, як можна здогадуватися, щоб вони там дислокувались. 22 липня (ст. ст.) того ж року до князя Г. Ромодановського дійшло повідомлення, що О. Гоголь прибув до П. Дорошенка на Лівобережжя, де той вів боротьбу з І. Брюховецьким, з вісткою, що його (П. Дорошенка) брата Григорія „с войском“ в Кальнику взяли в облогу поляки; дізнавшись, читаємо далі в тому ж документі, що брат у небезпеці, П. Дорошенко 8 (18) липня вирушив на Правобережжя з чотирма полками¹²⁵. Серед останніх не названо Подільського, а це означає, що О. Гоголь прибув до П. Дорошенка без свого полку: інакше цей полк був би зафіксований. Потрібно зазначити, що О. Гоголь у цьому повідомленні помилково фігурує як брацлавський полковник, бо цей уряд продовжував займати М. Зеленський¹²⁶. Про О. Гоголя стосовно 1668 р. розповідає й „подільська“ хроніка, коли характеризує тогочасну політичну ситуацію в Подільському воєводстві. Тенденційно настроєний, її автор перелічує „негідні“ вчинки О. Гоголя і такі ж вчинки Балацка: щодо останнього він подає примітку: „Pasterb Hohołow, tyrański Lewenięc“¹²⁷. Слід підкреслити, що в усіх наступних згадках Балацко названий сином О. Гоголя.

У відомих нам джерелах 1669 р. О. Гоголь значиться відносно трьох подій. Раніша з них — Корсунська рада Дорошенкового війська, яка відбулася у березні¹²⁸ (на ній повністю перемогла орієнтація П. Дорошенка на Туреччину). За зізнанням козака, присутнього на раді, поданим у Малоросійському приказі 15 (25) квітня, на ній „Гоголь, полковник могилевской [...] не был“¹²⁹. Якщо вірити Самовидцю, то в той час О. Гоголь був політичним противником П. Дорошенка: за цим літописцем, навесні 1669 р. Подільський („Могилевський“) полк (отже, й О. Гоголь, який його очолював.— М. К.) разом з кількома іншими правобережними полками (Корсунським, Уманським, Білоцерківським, Павлоцьким, Брацлавським) виступив на боці Петра Суховія (Суховієнка)¹³⁰. Як відомо, останній намагався, спираючись, зокрема, на підтримку кримського хана, скинути П. Дорошенка з гетьманства. Якщо написане Самовидцем є правдою, то неучасть О. Гоголя в раді можна пояснити наявністю його принципових незгод

^{123a} AGAD w Warszawie. Archiwum Zamoyskich, N 3036, s. 209. Невідомо ким (упорядником архіву Замойських?) цей документ датований так: 2 вересня (?) 1667 р. (?)

¹²⁴ Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 30.

¹²⁵ Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть: (Досліді над літописом Самовидця).— Харків, 1930.— С. 401—402.

¹²⁶ Ga j e s k y G. The Cossack Administration...— Vol. II.— S. 583—584.

¹²⁷ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1275, k. 156 v.— 157.

¹²⁸ Акты ЮЗР.— 1875.— Т. VII: 1668—1669. 1648—1657.— С. 145; Archiwum Państwowe w Gdańsku. 300—29 (Recesy stanów Prus Królewskich), N 258, s. 377—378; 300—53 (Korespondencja m. Gdańska), N 105, s. 245; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 844, s. 83—84; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 244—245.

¹²⁹ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. ст. // ПКВІЗРУП.— 1926.— Вип. 6.— С. 420.

¹³⁰ Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира.— К., 1971.— С. 108.

з П. Дорошенком. Тим часом авторитетний знавець літопису Самовидця Микола Петроський не цілком довіряє згаданому перелікові у ньому назв полків: „інші джерела,— пише він, не вказуючи, які саме,— на жаль, не першорядні, дають інші полки“¹³¹. Стосовно пізніших місяців того самого року існують переліки полків, що пішли за Суховієм, і у всіх них Подільський полк відсутній¹³². Тож, видається, Могилівський полк до переліку Самовидця потрапив помилково. У такому разі неучасть О. Гоголя в раді могла бути спричинена не наявністю його суттєвих розходжень з П. Дорошенком. Правда, могло статися й так, що навесні Могилівський полк підтримував Суховія, а невдовзі від нього відійшов.

У всякому разі влітку 1669 р. Подільський полк, а з ним і О. Гоголь, був на боці П. Дорошенка: у листі Яна Собеського до канцлера коронного Яна Лещинського, відправленому з міста Яворова 17 серпня цього року, читаємо: „з Порти до Дорошенка з хоругвою й іншими ознаками влади (*et aliis insigniis*) прямує паша*, якого супроводжує Дорошенків брат (брацлавський полковник Григорій.— М. К.) зі своїми брацлавськими і Гоголевими людьми“ (тобто з козаками Брацлавського й, очевидно, Подільського полку.— М. К.). Далі у тому ж листі Ян Собеський зазначає, що, вступивши на територію (*in limites*) України, цей паша „взяв Гоголевих синів за заручників (*pro obsidibus*) і розмістив їх у Яссах“¹³³. На основі фрагмента листа стосовно синів О. Гоголя можна твердити, що й сам він перебував у супроводі паші: навряд чи сини опинилися у ньому без свого батька. Про тодішню присутність О. Гоголя при згаданому паші сказано в повідомленні зі Львова від 23 серпня 1669 р.¹³⁴ У повідомленні з Варшави від 21 серпня 1669 р. сказано, що пашу брат П. Дорошенка зустрів біля Дністра і звідси став його супроводжувати до гетьмана¹³⁵.

Третя з подій 1669 р., яка має відношення до О. Гоголя,— це осінній похід частини Дорошенкового війська на Лівобережжя, спрямований проти тамтешнього гетьмана Дем'яна Многогрішного. Похід, який виявився невдалим, очолював наказний гетьман Корицький¹³⁶, а О. Гоголь, „полковник подолській“, взяв у ньому активну участь¹³⁷.

Відомостей про О. Гоголя щодо 1670 р. виявити не вдалося. Він, напевно, в той час продовжував керувати Подільським полком, який не припиняв свого існування¹³⁸.

¹³¹ Петровський М. Нариси історії України.— С. 302.

¹³² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.— С. 256; Archiwum Państwowe w Gdańsku. 300—53, N 105, s. 265; див. також: там само.— С. 269, 273.

* Ознаки гетьманської влади паша за дорученням турецького султана мав передати П. Дорошенкові.

¹³³ Archiwum Państwowe w Gdańsku. 300—53, N 105, s. 266; див. також: там само.— С. 269, 273.

¹³⁴ Ibid.— С. 277.

¹³⁵ Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebrał Franciszek Kluczycki.— Kraków, 1880.— Т. I.— Cz. 1: Obejmująca pisma od roku 1629 do roku 1671.— С. 459.

¹³⁶ Ідеться про Якова Корицького (Корецького) — генерального обозного у війську П. Дорошенка (Gajesku G. The Cossack Administration.— Vol. II.— P. 658). Наказним гетьманом він був тимчасово за сумісництвом.

¹³⁷ Акты ЮЗР.— 1877.— Т. IX: 1668—1672.— С. 71—72, 75—77, 81, 126; РГАДА в Москве, ф. 124, оп. 1, 1669 г., № 29, с. 18—19; Костомаров Н. И. Руина.— С. 157.

¹³⁸ Крикун М. Подільський козацький полк.— С. 133.

Міг він бути подільським полковником і на час ради Дорошенкового війська, яка відбулася 22 лютого (ст. ст.) 1671 р.: лист, який з цієї ради представники 11 правобережних полків* надіслали старшині Низового Війська Запорозького, де висловили своє здивування з приводу укладення його посланцями в Острозі угоди з поляками, підписали дев'ять полковників, від одного полку — його суддя, а від Подільського — його наказний полковник Андрій Зеленський¹³⁹; отже, зважаючи на важливість листа, вимагалось, щоб його скріпили своїми підписами звичайні полковники; відсутність такого підпису від Подільського полку могла бути викликана тим, що О. Гоголь на раду з'явитись не спромігся, тому що був зайнятий виконанням термінового завдання, покладеного на нього П. Дорошенком як на наказного гетьмана: за наявними джерелами, у березні і квітні 1671 р. він загалом чотири рази виступає наказним гетьманом¹⁴⁰, і цілком правдоподібно, що на цьому уряді він перебував на час Корсунської ради. Поєднання в одній особі функцій наказного гетьмана і полковника практикувалося в козацькому війську (згадаймо, для прикладу, що 1660 р. їх одночасно виконував М. Ханенко). Уряд наказного гетьмана був тимчасовим¹⁴¹ і доручався гетьманом у разі особливої потреби. Зрозуміло, що полковник, якому він перепадав, був зацікавлений у тому, аби зберегти за собою полковництво. О. Гоголь навряд чи став винятком з цього правила, і, отже, не виключено, що він одночасно посідав уряди подільського полковника і наказного гетьмана.

Могло статись і так, що на час Корсунської ради О. Гоголь, будучи наказним гетьманом, не мав полковництва. На цю думку наводить те, що в березні, коли він виконував обов'язки наказного гетьмана, подільським полковником був Лукаш Бужкевич, який у 1667—1669 рр. при П. Дорошенкові займав уряд генерального писаря. Став він цим полковником не пізніше 12 березня 1671 р. і був ним прийнятні до червня того ж року¹⁴². Можливість перебування О. Гоголя на іншому полковництві після того, як його на подільському полковництві заступив Л. Бужкевич, виключається з огляду на тогочасну ситуацію в Дорошенковому війську.

* То були ті самі полки, що названі вище стосовно 1658 р. (див. посилання 56), окрім Київського, який з часом перейшов під владу лівобережного гетьмана; його місце "заступив" Торговицький полк.

¹³⁹ Возняк М. Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця? // Записки НТШ.— 1935.— Т. СЛІІІ.— С. 39—45; Ojczyście spominki...— Т. ІІ.— С. 305.

¹⁴⁰ Pisma do wieku i spraw...— Т. І.— Cz. 1.— S. 631 (лист з Бара від поручника Мочидловського до маршалка і великого коронного гетьмана Яна Собеського, 12 березня), 635 (лист зі Львова від Яна Собеського до краківського єпископа Анджєя Тшебіцького, 25 березня), 644—645 (універсал Яна Собеського про безпеку від 12 квітня; тут сказано, що за наказом П. Дорошенка О. Гоголь з козаками під Стіною (містом у Брацлавському воєводстві) долучився до буджацьких, білгородських, очаківських і добруджанських татар, які вторглися у Брацлавщину як Дорошенкові союзники, причому зазначено, що О. Гоголь — призначений (destynowany) гетьман; Archiwum Polskiej Akademji Nauk w Warszawie (далі — Archiwum PAN w Warszawie), oddz. rękopisów, III-198 (Materiały Janusza Wolińskiego), N 41, s. 282 (універсал Яна Собеського до шляхти Волинського воєводства від 16 березня, відправлений зі Львова); Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 424, арк. 1083 (такого ж змісту універсал Яна Собеського від 16 березня, адресований шляхті Руського воєводства).

¹⁴¹ В одній із наших статей помилково твердиться, що уряд наказного гетьмана був постійно діючим (Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 134).

¹⁴² Там само. На середину серпня Л. Бужкевич подільським полковником не був: у той же час він — Дорошенків посланець до одного з турецьких пашів (Pisma do wieku i spraw...— Т. І.— Cz. 1.— S. 662).

Улітку 1671 р. О. Гоголь спільно з Дорошенковими „серденятами“ надав допомогу татарським загонам, що вчинили напад на Подільське і південні терени Волинського воєводства. Пишучи про це П. Дорошенкові у листі з Товстолуга (села у Тереховельському повіті Руського воєводства) 10 липня, великий коронний гетьман і маршалок Ян Собеський небезпідставно закинув йому, що О. Гоголь так вчинив не без його дозволу¹⁴³.

Мабуть, і в той час О. Гоголь був наказним гетьманом. Тоді ж подільське полковництво йому не належало: від початку вересня 1671 р. походить згадка про Костянтина як подільського полковника¹⁴⁴; отже, цей уряд Костянтин зайняв улітку.

Ян Собеський, маючи намір у ході керованої ним воєнної кампанії, розпочатої влітку 1671 р., повернути Речі Посполитій контрольовані П. Дорошенком українські землі¹⁴⁵, прагнув, зокрема, ліквідувати Подільський полк як існуючий незаконно з точки зору правлячих польських кіл. У здійсненні цього задуму йому довелося натрапити на сильний опір подільського козацтва, скупченого особливо в Могилеві, де його (козацтво) очолювали О. Гоголь і Костянтин. В одній із вилазок звідси козаків проти обложників-поляків був поранений (postrzelony) Балацко, а його батько (Гоголь), як зазначено в анонімному повідомленні від 21 вересня зі ставки Яна Собеського з-під Бара, ледь спромігся відступити назад у місто¹⁴⁶.

На початку жовтня Могилів був здобутий поляками. О. Гоголеві, Костянтиніві та багатьом іншим козакам вдалося, переправившись через Дністер, втекти в Молдавію¹⁴⁷.

В якому статусі перебував О. Гоголь перед взяттям поляками Могилева? У щоденнику голландського мандрівника Ульріха Вердума, який він вів, супроводжуючи Яна Собеського в цій воєнній кампанії, опис захоплення Могилева доповнюється зауваженням, що Гоголь і Костянтин — „обидва козацькі полковники“ (zween Kosackische Obriste)¹⁴⁸. Те саме читаємо у двох листах польського походження, писаних через пару днів після падіння Могилева¹⁴⁹.

Ці свідчення навряд чи правдиві. Подільський полк (як і будь-який інший козацький полк) не міг мати двох звичайних полковників, таким його полковником був, судячи з документів (усі вони польськомовні, за винятком німець-

¹⁴³ Ojczyście spominki...— Т. II.— S. 314.

¹⁴⁴ Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 134—135. Чи не той це Костянтин, про котрого у повідомленні з Кам'янця-Подільського від 14 листопада 1670 р. сказано як про Дорошенкового полковника, що „міцно уфортифікував“ Могилів над Дністром? (Archiwum Państwowe w Gdańsku. 300—29, N 165, k. 258; див. також: там само.— N 259, s. 591). Чи не був він восени 1670 р. подільським полковником?

¹⁴⁵ Про цю кампанію див.: Jaworski M. Kampania ukraińska Jana Sobieskiego w 1671 r. // Studia i Materiały do Historii Wojskowości (далі — SMHW).— Warszawa, 1965.— Т. XI.— Cz. 1.— S. 69—130. Слід вказати, що тут жодним словом не згадано О. Гоголя — автор проігнорував джерельні відомості про нього.

¹⁴⁶ Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. 1.— S. 693; Ojczyście spominki...— Т. I.— S. 178.

¹⁴⁷ Ibid.— S. 699—700; Ojczyście spominki...— Т. II.— S. 334—335; Ulryka Werduma dyaryusz wyprawy...— S. 233—234; APK. Archiwum Pinocich, N 372, s. 154; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, s. 383.

¹⁴⁸ Ulryka Werduma dyaryusz wyprawy...— S. 234. Опис здобуття поляками Могилева міститься і в листі Яна Собеського до коронного підканцлера і холмського єпископа Анджая Ольшовського з-під Брацлава від 13 жовтня 1671 р. (Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. 1.— S. 699—700; Ojczyście spominki...— Т. II.— S. 334—335).

¹⁴⁹ APK. Archiwum Pinocich, N 372, s. 154, 156; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, s. 383.

комовного щоденника У. Вердума), Костянтин. Для припущення, що О. Гоголь був при ньому наказним полковником, немає підстав: престиж, здобутий ним протягом багаторічного полковництва, став би для нього непереборним психологічним бар'єром на шляху до зайняття цього уряду. Перебування О. Гоголя в Могилеві до здобуття його поляками наводить на думку, що й на той час неподільським полковником він не був. Відсутні будь-які натяки на те, що тоді ж у Могилеві він діяв як наказний гетьман, хоч і не можна заперечувати зайняття ним цього уряду. Мимоволі задаємось питанням, чому не Гоголь, а Костянтин, як і перед ним Л. Бушкевич, перебував на подільському полковництві. Чи не завинив він чимось перед П. Дорошенком, через що той позбавив його цього уряду?

Ян Собеський зажадав від пиркалаба (намісника), який урядовав в окрузі Молдавського князівства з центром у місті Сороках, розташованому над Дністром, видати О. Гоголя, Костянтина та інших козаків-ватажків з Могилева, але той відповів, що без дозволу свого володаря (господаря) їх не віддасть і що ті з них, хто бажає, можуть повернутись додому¹⁵⁰.

Янові Собеському стало відомо, що О. Гоголь і Костянтин листами повідомили про свій намір приєднатись до М. Ханенка — з 1669 р. правобережного козацького гетьмана, якого підтримувала Річ Посполита. Польський гетьман, зваживши на це, відправив обом охоронні грамоти, щоб забезпечити їхній перехід на бік М. Ханенка¹⁵¹. Проте Костянтин від цього наміру відступив і далі перебував у Молдавії¹⁵². Судячи з наступних подій, О. Гоголь повіявся, напевно, так само.

Про діяльність О. Гоголя в 1672—1673 рр., ми маємо надзвичайно скупі відомості.

У повідомленні з Кам'яця від 10 березня 1672 р. зазначено, що Гоголь і Костянтин „вийшли з Ясс із господарем Дукою до Мультан“¹⁵³. Імовірно, йдеться про наслідок підтримки О. Гоголем і Костянтином господаря Молдавського князівства Георга Дуки в його боротьбі з повсталими проти нього татарецькими вельможами Міхалчею Гінкулом і Дуряком, які дець узяли у 1671/1672 рр. зайняли столицю князівства Ясси і скинули його з престолу¹⁵⁴. Вихід вказаних трьох осіб з Ясс до Мультан — то їхня втеча до Волоцького князівства з очевидною метою знайти там політичний притулок.

Невдовзі за турецького й татарського сприяння Г. Дука знову запанував у Яссах, і О. Гоголь та Костянтин повернулися у Молдавське князівство. Костянтин у квітні 1672 р. застаємо біля Сорок. За цей місяць збереглося кілька листів, що ними П. Дорошенко звернувся з Чигирина до нього як полковника тієї частини Подільського полку, яку йому (Костянтиніві) вдалося зосередити

¹⁵⁰ Лист Яна Собеського до Анджея Ольшовського з-під Брацлава від 13 жовтня 1671 р. (Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. 1.— S. 700; Ojczyzste spominki...— Т. II.— S. 335).

¹⁵¹ Ojczyzste spominki...— Т. II.— S. 147 (звістка з-під Брацлава від 11 жовтня 1671 р.).

¹⁵² Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. 1.— S. 702 (лист Яна Собеського до Анджея Ольшовського від 13 жовтня 1671 р.).

¹⁵³ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 474; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 396.

¹⁵⁴ Про цей внутріполітичний конфлікт у Молдавії див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 393; Liske X. Cudzoziemcy w Polsce.— Lwów, 1876.— S. 181; Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672—1676 // SMHW.— 1964.— Т. X.— Cz. 1.— S. 233; Demel J. Historia Rumunii / Wydanie drugie, poprawione i uzupełnione.— Wrocław etc., 1986.— S. 187.

біля Сорок¹⁵⁵. У листах гетьман обіцяв адресатові як підвладному собі подільському полковникові, що його полк повернеться на свою територію, яку був змушений покинути, якщо татари (кримські, буджацькі, білгородські, очаківські та інші з Північного Причорномор'я) виступлять йому (Дорошенкові) на допомогу в його боротьбі з М. Ханенком. Обіцянка П. Дорошенка 1672 р. не була сповнена: повернути Подільський полк на його „батьківщину“ Костянтиніві не вдалося¹⁵⁶. Потрібно наголосити, що через якийсь час після здобуття Яном Собеським Могилева М. Ханенко почав спроби відновити Подільський полк на „рідній“ території останнього (очевидно, як підвладний собі), проте правлячі кола Речі Посполитої поставились до них негативно. Можливо, навесні 1672 р. намагання М. Ханенка в цьому напрямі увінчались успіхом¹⁵⁷.

А щодо О. Гоголя, то в Кам'янець перед 21 червня 1672 р. надійшла звістка із Ясс, що він, „відомий полковник-бунтівник“, усе ще є в'язнем (prisonnier) у М. Ханенка¹⁵⁸. Коли і як О. Гоголь потрапив у таку ситуацію, можна лише здогадуватися. Мабуть, його, за підтримку ним Г. Дуки, схопив і вивіз М. Ханенкові М. Гінкул, який після своєї поразки від Г. Дуки втік під протекцію Речі Посполитої й осів на півдні Брацлавського воєводства, зокрема в Рашикові, — районі, контрольованому М. Ханенком¹⁵⁹. Це припущення видається небезпідставним, зважаючи на те, що М. Гінкул спільно з гарнізоном Рашикова, який складала поляки і, напевно, Ханенкові козаки,десь у травні 1672 р. розбив Костянтина, який перед тим потрапив був з турками, татарами, „волохами“ та своїми козаками на підмогу П. Дорошенкові; Костянтиніві ледве вдалося врятуватися втечею¹⁶⁰. У світлі цього факту згаданий вчинок М. Гінкула щодо О. Гоголя виглядає цілком можливим.

¹⁵⁵ РГАДА в Москві, ф. 79 (Сношения России с Польшей), оп. 1, кн. 143, л. 111 об.— 112 об., 114 об., 117 об.— 120 об. В одному з цих листів гетьман до імені Костянтина додає означення „Михаловський“ (Т а м с а м о.— Л. 117 об.). Ця особа нічого спільного не має з тим Костянтином Мигалевським, який 1664—1666 рр. очолював Подільський полк. До речі, Д. Дорошенко Костянтина, який втік з Гоголем у Молдавію, йменує „Мигалевським“ (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.— С. 396), не подаючи джерельної основи для вживання цього означення. Принагідно вкажемо, що у листопаді 1671 р. шляхтич Великого князівства Литовського Тишкевич, „слуга і писар“ великого литовського гетьмана Міхала Казимира Паца, заявив смоленському рейтарові Астафію Обрумському, що в момент здобуття поляками на початку жовтня Могилева над Дністром у ньому „сидел черкаской полковник Мигай“ (РГАДА в Москві, ф. 79, оп. 1, 1671, г. № 1, л. 216). Ідеться тут, безперечно, про полковника Костянтина: „Мігай“ явно перегукується з „Михаловським“; „Мігай“ („Міхай“) у молдаван і румунів означає те саме, що в українців „Михайло“; Костянтин Михаловський був за походженням молдаванином або волохом (джерельне підтвердження цього висновку див. далі у цій статті). Той же Тишкевич начебто додав до сказаного ним: „король (sic!) де его (Мігай.— М. К.) велел со всем войском (полком.— М. К.) отпустить (після взяття Могилева.— М. К.) к Дорошенку [...] и отпущен де он с честию и к Дорошенку пришел“ (Т а м с а м о). Наводимо цей неправдивий за змістом фрагмент розповіді Тишкевича тому, що вона з поданих вище причин стосується й О. Гоголя.

¹⁵⁶ Крикун М. Подільський козацький полк.— С. 136—137.

¹⁵⁷ Там само.— С. 135—136.

¹⁵⁸ Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki.— București, 1912.— Vol. XVI: Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1603—1824) / Publicate după copiele Academiei Române de Nerva Hodoș.— P. 21 (повідомлення з Кам'яця від 21 червня).

¹⁵⁹ Видавець наведеної звістки з Ясс безпідставно твердить, що в ній Гоголь названий помилково, бо, мовляв, ідеться про М. Гінкула (Ibid.): останній не був полковником і не міг бути ув'язнений М. Ханенком, бо обидва вони були союзниками Речі Посполитої та, судячи з тогочасної політичної ситуації, не мали мотивів для взаємної ворожнечі.

¹⁶⁰ Ibid.— P. 19 (повідомлення з Варшави від 14 червня).

Після укладення в жовтні 1672 р. Бучацького мирного договору, за яким територія Подільського воєводства відійшла до Туреччини (остання володіла нею до 1699 р., правда, з осені 1673 р. до осені 1676 р. більшою її частиною формально, оскільки ця частина в той час була в руках поляків), О. Гоголь знову опинився в цьому регіоні. Бачимо його тут, як і раніше, серед прихильників П. Дорошенка, який продовжував співробітництво з Османською імперією. 16 лютого 1673 р. датована відправлена в Польщу з Кам'яця (який перебував у руках турецького гарнізону) інформація, автор якої, мешканець цього міста, подає: „Гоголь і полковники були в моєму домі і різні речі оповідали“¹⁶¹. Ідеться тут, слід думати, про Дорошенкових полковників. О. Гоголь, як видно з інформації, полковником не був.

Наприкінці березня або на початку квітня 1673 р. О. Гоголь знову став подільським полковником (правда, безпосередніми джерельними свідченнями підкріпити це твердження не вдається), на цей раз — у межах турецьких володінь. Слід наголосити, що Подільський полк перед призначенням П. Дорошенком О. Гоголя на цей уряд уже діяв — у лютому або березні того ж року полк було відновлено на чолі з уже згадуваним Костянтином. До речі, в царській грамоті, висланий йому з Москви 16 (26) березня 1673 р., де міститься згода взяти його з полком у російське підданство, він іменованний „Костантий Волошин“¹⁶², що, на наш погляд, є доказом його молдавського або волоцького походження. Що ж до Ханенкового Подільського полку, то, якщо він був створений, йому, як підконтрольному Речі Посполитій, довелося припинити своє існування після захоплення Туреччиною території Подільського воєводства.

Незабаром, після повернення О. Гоголя на вказаний уряд, до Варшави дійшла звістка про „схильність“ його та брацлавського полковника Павла Лисиці, підвладного П. Дорошенкові, до Польщі, і вже 13 квітня 1673 р. на раді сенату, що відбулась під час роботи варшавського сейму, королівський ротмістр Марцін Богуш отримав письмове уповноваження на ведення з ними переговорів стосовно переходу їх на службу Речі Посполитої¹⁶³. Чи мали місце ці переговори, невідомо.

Перед Хотинською битвою, що відбулась 10—11 листопада 1673 р. (у ній польська армія на чолі з Яном Собеським розгромила турецьку, якою командував Гусейн-паша), серед поляків ходила чутка, начебто О. Гоголь з кількома тисячними козацьким військом мав прибути на допомогу Гусейнові-паші¹⁶⁴. Зрозуміло, він міг це здійснити з дозволу свого патрона П. Дорошенка. З цією чуткою розходиться датоване 14 травня 1674 р. твердження колишнього київського городничого Александра Ловіцького, на той час польського коменданта в Могилеві, де тоді ж знаходилась резиденція О. Гоголя як подільського полковника; за А. Ловіцьким, завдяки його наполяганням О. Гоголь перед Хотинською битвою дав слово Янові Собеському служити Речі Посполитій¹⁶⁵. Це твердження не можна вважати правдивим: його автор автоматично переніс по-

¹⁶¹ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 606 v.

¹⁶² Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 138.

¹⁶³ Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— Т. X.— Cz. 2.— S. 257.

¹⁶⁴ Pisma do wieku i spraw.— Т. I.— Cz. 2: Obejmująca pisma od roku 1672 do roku 1674.— S. 1313—1314 (повідомлення від 21 жовтня 1673 р. з місця переправи польського війська через Дністер біля села Луки).

¹⁶⁵ Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 473 (лист А. Ловіцького козацькому полковникові М. Зеленському, писаний у Могилеві).

літичну позицію О. Гоголя, яку він займав у травні 1674 р., в переддень згаданої битви, коли вона в нього не була пропольською.

У лютому 1674 р. О. Гоголь зі своїм полком перебував при П. Дорошенкові в Чигирині, обложеному лівобережним гетьманом І. Самойловичем і московським військом, яким керував окольнічий і воевода Петро Скуратов¹⁶⁶.

Того ж місяця бачимо О. Гоголя серед тих семи правобережних полковників, яким П. Дорошенко доручив обороняти Корсунь від І. Самойловича та князя Г. Ромодановського — після того, як ті зайняли Черкаси і Канів¹⁶⁷. Ці полковники чатували в Корсуні під орудою Дорошенкового брата Андрія. Дізнавшись про те, що І. Самойлович рушив на Корсунь, полковники, за винятком павлоцького Григорія Гамалії, який з А. Дорошенком втік у Чигирин, збунтувалися проти свого гетьмана за його протурецько-протатарський курс і в Лисянці присягли на вірність цареві¹⁶⁸.

О. Гоголь і брацлавський полковник П. Лисиця 5 (15) березня повідомили про це в Переяславі, куди перед тим прибули¹⁶⁹. Того ж дня за наказом І. Самойловича у всі правобережні полки, окрім Чигиринського, що продовжував триматись П. Дорошенка, були розіслані універсали з закликом, „чтоб все заднепрские полковники с начальными своими людьми, не продолая времени, в весну в Переясловлю собрався, по указу [...] царского величества и по статьям вольными гласы кого похотят [...] царскому величеству вѣрного и всему христианству желательного и постоянного и умного мужа на гетманство себѣ обрали“¹⁷⁰.

На Переяславській раді, що відбулася 17 (27) березня 1674 р. і проголосила І. Самойловича гетьманом обох берегів Дніпра (М. Ханенко на ній зрікся свого гетьманства і приєднався до І. Самойловича, а П. Дорошенко з Чигиринським полком від участі в ній ухилився) старшина 10 правобережних полків присягнула на вірність цареві; серед неї був і полковник О. Гоголь; щоправда, документ, який безпосередньо зафіксував акт присяги, містить лише назви заприсяжених полків, натомість імена їхніх полковників відсутні¹⁷¹. Кілька прізвищ цих полковників, серед них і О. Гоголя, зустрічаємо в їхньому листі до царя від 19 (29) березня, де стисло розповідається про Переяславську раду¹⁷². Потрібно зазначити, що в літописі Самовидця помилково твердиться, що О. Го-

¹⁶⁶ Петровський М. Нариси історії України...— С. 406—407 (лист І. Самойловича цареві від 2 (12) лютого з Боровиці [міста в Київському воєводстві]).

¹⁶⁷ Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 212—213; Краткое описание Малороссии.— С. 276; Краткая летопись Малья России с изъяслением образа тамошнего правления.— СПб., 1777.— С. 116.

¹⁶⁸ Петровський М. Нариси історії України...— С. 407—408 (лист І. Самойловича цареві від 6 (16) березня 1674 р. з-під Переяслава); Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 212—213; Літопис Самовидця.— С. 117; Краткое описание Малороссии.— С. 276—277; Костомаров Н. И. Руина...— С. 243—244.

¹⁶⁹ Костомаров Н. И. Руина...— С. 244.

¹⁷⁰ Петровський М. Нариси історії України...— С. 409 (лист І. Самойловича цареві від 6 (16) березня). Див. також: СГГД.— Ч. 4.— С. 301; ПСЗРИ. Собрание 1-е.— Т. I.— С. 968; Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 387; Источники малороссийской истории...— Ч. I.— С. 251; Костомаров Н. И. Руина...— С. 244.

¹⁷¹ СГГД.— Ч. 4.— С. 303; ПСЗРИ. Собрание 1-е.— Т. I.— С. 970; Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 389—390; Источники малороссийской истории...— Ч. I.— С. 251.

¹⁷² Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 408—410. Див. також список правобережних полковників, яким були надіслані датовані 9 (19) квітня царські грамоти ідентичного змісту з нагоди того, що вони присягли на цій раді; у списку значиться і О. Гоголь (Там само.— С. 420—421). Подібний до цього іменний список тих же полковників подано в адресованій їм царській грамоті від 10 (20) квітня, де обіцяно захищати підвладних їм козаків від поляків (Там само.— С. 421—424).

голь ухилився від участі в цій раді, тому що він, за словами Самовидця, „не хотячи полковництва втратити, держался при руцѣ Дорошенковой“ „над Днѣстром“¹⁷³. На цю помилковість свого часу звернує увагу М. Петровський¹⁷⁴.

У квітні того ж року О. Гоголь відійшов від І. Самойловича. І цей відповідь призначенням замість нього, ним (гетьманом) скиненого, на подільське полковництво М. Зеленського. Проте, скаржився той в листі до „свого“ гетьмана від 5 (15) травня з-під Ямполь (міста в Брацлавському воєводстві), О. Гоголь і не збирається зректися подільського полковництва та відступити Могилів з прилеглою полковою територією, заявляючи, що на захід від Мурафи розташована підвладна йому земля¹⁷⁵. За тогочасними відомостями, відступивши від І. Самойловича, О. Гоголь почав орієнтуватись на Річ Посполиту¹⁷⁶, котра після здобутої під Хотином перемоги змогла, як уже згадувалось, по суті повернути своє панування над більшою частиною терену Подільського воєводства. Можна сказати, що О. Гоголь пішов на цей крок вимушено: промосковська політика І. Самойловича була йому не до вподоби, а відновити втрачені тісні стосунки з П. Дорошенком, який йому й далі імпував, було дуже нелегко, тому що О. Гоголь був під прицілом польських загонів, дислокованих поблизу Могилева, що залишався центром Подільського полку.

Отже, склалася ситуація, коли стало два подільських полковники: один — дійсний (О. Гоголь), бо контролював полкову територію, другий — ефемерний, бо зі своїм „полком“ перебував на терені Брацлавського воєводства й полку.

Судячи з листа П. Дорошенка до кримського візира Субана Казизаги, писаного в Чигирині 10 (20) червня 1674 р., де стосовно Могилева сказано з доброзичливістю, що він „ще тримається“¹⁷⁷, це місто, а значить, і „прив'язаний“ до нього полк, входили до складу території, підвладної цьому гетьманові. Таким чином, О. Гоголь зумів відновити своє співробітництво з П. Дорошенком. Це сталося після 14 травня: цим числом датується лист згаданого вище тодішнього польського коменданта в Могилеві А. Ловіцького (він, як знаємо, в той час тут урядував синхронно з Гоголевим полковництвом; О. Гоголь, до речі, незадовго до того „ввів“ його сюди¹⁷⁸) до полковника М. Зеленського, писаний у Могилеві, з висловленням здивування, що адресат претендує на володіння цим містом з оточуючою його територією, мотивуючи це тим, що саме він є подільським полковником¹⁷⁹.

У третій декаді червня 1674 р. О. Гоголь зі своїм полком був вибитий з Могилева М. Зеленським¹⁸⁰, якому в цій справі, напевно, асистував Андрій Мурашко; останній перед тим тримав це місто в облозі, причому під час облоги О. Гоголь був у місті, а з ним — „козаків серденят человек с двесте“¹⁸¹.

¹⁷³ Літопис Самовидця.— С. 118.

¹⁷⁴ Петровський М. Нариси історії України...— С. 318.

¹⁷⁵ Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 470.

¹⁷⁶ Там само.— С. 472—474. Ось що, наприклад, писав до І. Самойловича його комонний полковник Андрій Мурашко 7 (17) травня із Стіни: „О Гоголе ведомо чиню твоей милости, что поддался войску Речи Посполитой полскому, где и листы, ко мне писанные, для лутчего уведомления посылаю к милости твоей“ (Там само.— С. 472). Ці листи досі не виявлені.

¹⁷⁷ Там само.— С. 501.

¹⁷⁸ Там само.— С. 468 (лист І. Самойловича до царя від 18 (28) травня з Переяслава).

¹⁷⁹ Там само.— С. 473—474.

¹⁸⁰ Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— 1966.— Т. XII.— Cz. 2.— S. 284, 286; Archiwum PAN w Warszawie, oddz. rękopisów, III-198, N 53, k. 166.

¹⁸¹ Сибирский сборник.— М., 1845.— Т. 30.— Малороссийские дела: Отписки за 1673—1674 год киевского воеводы к Ю. П. Трубецкого с товарищи к царю Алексею Михайловичу.— С. 191. Див. також: Библиотека PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 707.

М. Зеленський прилучив Могилів до „володінь“ І. Самойловича і став таким чином територіально адекватним подільським полковником.

З цієї втраченої О. Гоголь аж ніяк не бажав змиритись. Щоб повернутись до Могилева, він почав шукати силового сприяння з боку татар і турків. З повідомлення, доставленого в Польщу перед 1 липня від анонімого польського інформатора на терені Подільського воеводства, видно, що О. Гоголь у тій же третій декаді червня звернувся до Халіла-паші — бейлербея (губернатора) цієї провінції в Османській імперії під назвою „Кам'янецький ейялет“¹⁸² — з проханням допомогти йому відвоювати Могилів. Той скерував його до солтана (сина кримського хана Селім-Гірея), який тоді стояв кошом між Кам'янцем і Оришином (містом на терені Кам'янецького повіту), аби він О. Гоголеві допоміг¹⁸³. Мабуть, по цьому О. Гоголь попрямував до калги солтана Селамет-Гірея (брата того ж хана) з тим же проханням. На таку думку наводить місце в цьому повідомленні, де сказано, що не знати, виділив чи ні калга солтан О. Гоголеві „щось зі своєї орди“¹⁸⁴. За іншими двома анонімними повідомленнями того ж, що й попереднє, походження, які надійшли до Варшави — одне перед 17 липня з Язлівця (міста в Червоногородському повіті Подільського воеводства) від 3 липня, друге перед 10 липня зі Львова, О. Гоголь освідчився алектському паші з Туреччини Капланові Мустафі і калзі солтану в вірності турецькому султанові і просив їх „взамін“ за це надати йому підкріплення, щоб самому осісти в Могилеві¹⁸⁵. Оскільки названий паша перебував у той час зі своїм військом під селом Цецорою¹⁸⁶ у Молдавському князівстві (це військо було авангардом турецької армії, основна її частина прямувала з півдня до Дунаю походом султана на Правобережну Україну — на допомогу П. Дорошенкові¹⁸⁷), то можна припустити, що саме там О. Гоголь освідчився у вірності. У тих же двох повідомленнях читаємо, що калга солтан надав О. Гоголеві загін у кількості осіб для нападу на Шаргород¹⁸⁸, який перебував у руках Самойловичевих полковників М. Зеленського та А. Мурашка¹⁸⁹; напад виявився невдалим. Додамо, що перед цією подією О. Гоголь зазнав невдачі і при спробі оволодіти Чернівцями (містом на Мурафі) силою своїх кількох сотень козаків і татар, „виплаканих“ у Халіла-паші; М. Зеленський, А. Мурашко і П. Лисиця успішно відбили цей напад¹⁹⁰. Узятий в полон у цьому бою татарин Ага зізнався в Чернівцях, що О. Гоголь перед ним мав стосунки з П. Лисицею; дізнавшись про це, „поспільство“ Чернівців начебто мало не забило у гніві П. Лисицю, і лише втручання А. Мурашка врятувало його¹⁹¹. Можливо, цих

¹⁸² Про територію Подільського воеводства під час турецького на ній панування див.: Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki. 1672—1699.— Warszawa, 1994.

¹⁸³ Archiwum PAN w Warszawie, oddz. rękopisów, III-198, N 53, k. 166.

¹⁸⁴ Ibid.

¹⁸⁵ Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— Т. XII.— Cz. 2.— S. 284—285.

¹⁸⁶ Ibid.— S. 286.

¹⁸⁷ Сибирский сборник.— Т. 30.— Малороссийские дела.— С. 191 (зінання 18 (28) липня в Києві воеводі князю Юрію Трубецькому „Киевпечерского монастыря жителя“ „Степка“ Матвеева, що повернувся „с торгового промыслу“ в Туреччині, Волощині і Молдавії; його розповідь про прихід паші під Цецору „ис Турской земли“ стосується останньої декади червня).

¹⁸⁸ Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— Т. XII.— Cz. 2.— S. 284, 286.

¹⁸⁹ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 706 v.— 707.

¹⁹⁰ Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 586—587; Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— Т. XII.— Cz. 2.— S. 285; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 706 v.

¹⁹¹ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 706 v.

нападів О. Гоголя (на Шаргород і Чернівці) стосується те місце в листі царя до короля Яна III Собеського з листопада 1674 р., де сказано, що А. Мурашко побив „з ратними охочими людьми“ „чемерисів і волохів (Włoszę)“, закликаних П. Дорошенком¹⁹². Чи не О. Гоголем безпосередньо „чемериси і волохи“ були закликані у зв'язку з його намаганням повернути собі Могилів?

Після „чернівцевської“ і „шаргородської“ подій О. Гоголь, за дорученням П. Дорошенка, здійснив дипломатичну місію до Туреччини. Про неї довідуємось, по суті, тільки з козацьких літописів останніх десятиріч XVII — початку XVIII ст., проте відповідні відомості в них надто лаконічні. Згідно з Г. Грабянкою, П. Дорошенко, як його в Чигирині облягли І. Самойлович і князь Г. Ромодановський, „в Крим и чрез Гоголя в Цариград, горячим прошенієм посилалочи, подвигнул повторно Солтана Турского и Хана (кримського.— М. К.)“, щоб надали йому допомогу¹⁹³. Самовидець, зазначивши, що О. Гоголь не з'явився на березневу 1674 р. Переяславську раду, бо „держался при руцѣ Дорошенковой“, одразу по цьому пише: „и до Турчина чрез него (Гоголя.— М. К.) посольство отправоалося“, а далі розповідає про те, що сталося на Правобережжя до від'їзду О. Гоголя в Царгород. Він же, до речі, подає, що в той час „тамтою стороною за Тясмином“ (тобто на південь від цієї річки та Чигирина.— М. К.) „волній презд посланцѣ Дорошенковѣ мѣли в Крим и до Царигорода“¹⁹⁴; Самовидець, можливо, мав на увазі те, що О. Гоголь цим „проїздом“ скористався при виконанні своєї посольської місії. Укладач „Короткого опису Малоросії“ запозичив сюжет про посольство О. Гоголя у Г. Грабянки і додає до сказаного ним, що облога Чигирина тривала кілька тижнів і що П. Дорошенко відрядив О. Гоголя вже після того, як почув („послиха“) „о маршѣ самого турецького цесаря“¹⁹⁵ (йдеться, очевидно, про „мари“ на Правобережжя, який мав метою допомогти тамтешньому гетьманові у його боротьбі з І. Самойловичем і князем Г. Ромодановським).

Коли ж відбулася Гоголева місія?

Облога Чигирина розпочалась 25 липня (ст. ст.) 1674 р.: цього дня І. Самойлович сповістив листом царя з-під Чигирина, що прибув сюди, аби взяти це місто¹⁹⁶. 29 липня (ст. ст.) турецька армія на чолі з султаном і великим візиром переправилась через Дністер на українське Правобережжя¹⁹⁷. Можна вважати, що, виконавши Дорошенкове доручення, О. Гоголь перетнув Дністер разом з турками, оскільки він був очевидцем облоги ними Ладизина (міста у Брацлавському воеводстві). Враховуючи цю обставину, про яку піде мова далі, і співставивши обидві наведені дати в контексті місії О. Гоголя за Г. Грабянкою, доходимо висновку, що він не в змозі був би впоратися з покладеним на нього гетьманом завданням і дійти з турками до Дністра за чотири дні. Зваживши на те, що О. Гоголь і перед 29 липня (ст. ст.) був при турецькій армії, слід ствердити, що він не міг на початку (та й напередодні) облоги Чигирина бути в ньому.

¹⁹² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 2114, s. 340 (лист зберігся у польському перекладі).

¹⁹³ Грабянка Г. Дійствія...— С. 215.

¹⁹⁴ Літопис Самовидця...— С. 118.

¹⁹⁵ Краткое описание Малороссии.— С. 277—278.

¹⁹⁶ Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 544—546.

¹⁹⁷ РГАДА в Москве, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 541 (з зізнання в Малоросійському приказі 29 травня (ст. ст.) 1675 р. Петра Татаринова, „мещеренина родом“, після його повернення з турецького полону).

Гадаємо, що Гоголеве посольство відбулося порівняно задовго до облоги Чигирина, яка закінчилась 10 (20) серпня¹⁹⁸. Мав рацію Микола Костомаров (єдиний з дослідників, хто торкнувся питання про цю місію), що О. Гоголя П. Дорошенко скерував до Туреччини після того, як не вдалась місія з тією ж метою Дорошенкового генерального писаря Івана Мазепи, тому що Іван Сірко перехопив І. Мазепу на його шляху до Туреччини і „переправив“ до І. Самойловича (а цей „доставив“ його в Москву)¹⁹⁹. Відомо, що з Чигирина І. Мазепа вибрався 15 (25) червня, перехопив його І. Сірко через вісім днів, а „переправив“ І. Самойловичеві 6 (16) липня²⁰⁰. Початок місії О. Гоголя може бути датований одним із днів у липні, після того, як П. Дорошенко довідався про захоплення або переправлення І. Мазепи,— до облоги Чигирина: гетьман, напевно, був зацікавлений у якнайшвидшому здійсненні місії.

Як проходило Гоголеве посольство, нам невідомо. Можливо, він на шляху до Туреччини переправився через Дунай ідесь на Балканах (у Болгарії?) перестрів армію і попрямував з нею на північ²⁰¹.

Варто вказати на те, що листом, який можна датувати червнем 1674 р., П. Дорошенко просив калгу солтана зблизитися з його людьми, йому (гетьманові) „желательными, яко то Гоголем и иными“²⁰². Чи не означають останні слова, що П. Дорошенко вдавався не раз до послуг О. Гоголя на дипломатичному поприщі? З цього, мабуть, погляду цікавим є такий загадковий за змістом фрагмент із зізнання в Малоросійському приказі добре поінформованого вихідця з турецького полону П. Татарінова, поданого 29 травня (ст. ст.) 1675 р. Стосовно 25 червня (ст. ст.) 1674 р. він зазначив: „Переправясь через Дунай, Гоголь, полковник Дорошенко, писал листы, объявляя [...], не верьте де вы поляком, потому что они с Москвою учинили мир, собираютца на Турка. И то слышиа, Турки устрашились, что им делать“²⁰³. Чи не стосується це свідчення виконання О. Гоголем одного з Дорошенкових дипломатичних доручень до Туреччини? Що ж до листів, якими О. Гоголь звертався, то адресовані вони, напевно, туркам, яких він у такому разі намагався переконати в необхідності допомогти П. Дорошкові, у зв'язку, зокрема, з поширенням (як це видно зі згаданого червеневого 1674 р. листа гетьмана до калги солтана) заперечення турків поляками, що Річ Посполита прагне жити з ними в мирі та згоді²⁰⁴.

¹⁹⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 515.

¹⁹⁹ Костомаров Н. И. Руина...— С. 252. Пишучи це, М. Костомаров не робить посилань на джерела, проте є безперечним, що згадку про місію О. Гоголя він запозичив у Г. Грабянки, а про невдале посольство І. Мазепи розповідає на основі матеріалів, опублікованих в XI томі „Актов, относящихся к истории Южной и Западной России“, в укладанні якого, до речі, брав участь.

²⁰⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 507—508. Про місію І. Мазепи автор говорить на основі матеріалів того ж XI тому „Актов [...] Южной и Западной России“.

²⁰¹ У зв'язку з цим міркуванням варто зауважити, що М. Зеленський у листі до переяславського полковника Дмитрашка Райчі, писаному після 8 (18) липня, подав: великий візир іде з військом, а сам султан з рештою підійде пізніше (з-за Дунаю.— М. К.), щоб стати „на Цецорь“ (Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 587—588). Прикметним є, з огляду на тогочасні дії О. Гоголя, таке місце в тому ж листі: М. Зеленський просить адресата поспішити „с войском немалым“ йому на допомогу, „потому что тот весь неприятель (турки й татари.— М. К.) не хочет ли в наш край своих сил пустити, повод доброй имея чрез безбожного Гоголя и его хитростных согласников, а то для того, чтоб всего Забожья (земель направо від Богу в межах Брацлавського і південно-східної частини Подільського воєводства.— М. К.) наперед не прислонити (не захистити.— М. К.), яко на то наговаривает Гоголь“.

²⁰² Там само.— С. 529.

²⁰³ РГАДА в Москве, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 537 об.

²⁰⁴ Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 529.

Територіальним подільським полковником М. Зеленський пробув недовго: у першій половині третьої декади липня татари, які йшли на допомогу П. Дорошенкові, вибили його з терену Подільського полку, після чого він втік до І. Самойловича²⁰⁵. Услід за цим О. Гоголеві знову вдалось осісти в Могилеві²⁰⁶ і повернути собі подільське полковництво.

Перетнувши з турецькою армією Дністер, О. Гоголь попрямував з нею по Правобережній Україні. Його присутність при ній зафіксована джерелами лише стосовно облоги султаном Ладжигина²⁰⁷. Згідно з Г. Грабянкою, „черз намову и присягу (заприсяжену обіцянку, що турки не каратимуть населення міста в разі здачі його їм без опору.— М. К.) гетьмана Дорошенка и Гоголя, полковника подолского, при турецком войску будущих, ладжигинцѣ от Войска Запнѣпрского (Самойловичевого.— М. К.), з ними в облеженю бившого, зрадливое отступили“. Далі в того ж літописця читаємо, що полковник А. Мурашко, який очолював оборону Ладжигина, зі своїми козаками сховався в замку, а турки, викликавши до себе з міста „старшину“ для приведення її до присяги на вірність султанові і переконавшись, що А. Мурашка серед неї нема, спересердя висікли і пограбували ладжигинців, після чого взяли штурмом замок та вибили всіх його захисників²⁰⁸. Отже, султан зламав дане П. Дорошенкові і О. Гоголеві слово щодо ладжигинців, виходячи з якого вони обидва їм присягли.

До сказаного Г. Грабянкою про О. Гоголя щодо облоги Ладжигина примикає і додає цікаві деталі розповідь про неї, заслухана в Малоросійському приказі 30 грудня (ст. ст.) 1674 р. Подав її „присланный гетьмана Ивана Самойловича ротмистр Анастас Дмитриев“, „гречанин“ родом з Лисянки, учасник оборони Ладжигина. За його словами, коли він, після здачі А. Мурашка султанові (sic!), очолив оборону міста, турки зробили спробу схилити його на свій бік — на здачу міста і перехід до них на службу. „И салтан де с везирем,— зазначає Анастас (під цим іменем він звичайно фігурує в розповіді),— призвав могилевського полковника Гоголя, велели ему написать лист к нему, Анастасу, в город. И он, Гоголь, лист написал и прислал имянем их, салтанским и везирским, к городу и велел кинуть. И он, Анастас, взял тот лист, велел при войске вычесть. А в листу написано: многие де знатные люди, видя их (турків.— М. К.) многие силы, не противясь, сдались и служат им и чтоб он, Анастас, также ему (султанові.— М. К.) служил, и он, султан, учинит его знатным начальным человеком и будет держать в призрении“. У відповідь на цей лист Анастас, за його признанням, „писал [...] к Гоголю, что надежду он имеет на Господа Бога и на милость великого государя (царя.— М. К.) [...] и поддался он, Гоголь, бусурману, диявольскому угоднику, его б и держался“²⁰⁹.

Далі в тій же розповіді сказано: коли після падіння Ладжигина Анастас потрапив до рук турків невпізнаним і молдавський господар Дука, який зі своїм військом був при турецькій армії, його потаємно викупив з полону, то

²⁰⁵ Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 538 (лист з Умані від тамтешнього полковника Яворівського до І. Самойловича від 15 (25) липня). Див. також: Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— Т. XII.— Cz. 2.— S. 296; РГАДА в Москве, ф. 79, оп. 1, 1674 г., № 2, с. 522.

²⁰⁶ Archiwum PAN w Warszawie, oddz. rękopisów, III-198, N 53, k. 248.

²⁰⁷ В одному анонімному повідомленні з 1674 р. читаємо, що перед своїм підступом під Ладжигин турки „з Гоголем й іншими Дорошенковими прихильниками захопили містечка Могилів, Кальник, Стіну“ (Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 709 v.).

²⁰⁸ Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 217—218. За Г. Грабянкою цю подію подає „Короткий опис Малоросії“ (Краткое описание Малороссии.— С. 278—279).

²⁰⁹ Акты ЮЗР.— 1882.— Т. XII: 1675—1676.— С. 4—9.

О. Гоголь, дізнавшись про це, подав відповідне донесення султанові. Той висунув до Дуки вимогу видати Анастаса. Проте Дука відпустив Анастаса зі свого табору в супроводі вірного собі „турченина“, і вони втекли. О. Гоголь організував за ними погоню. Коли вона наздогнала їх, то цьому туркові вдалося врятувати Анастаса, давши хабаря учасникам погони²¹⁰.

Турки здобули Ладжисин 9 (19) серпня²¹¹. За вищезгаданим зізнанням П. Татаринова в Малоросійському приказі, 10 (20) серпня О. Гоголь і полковник Гамалія, будучи „при войске турецком“ на Дорошенковому боці, з-під Ладжисина писали „по всем местам и местечкам (Правобережжя.— М. К.), щоб, оставив московского государя, поддавалися к турком“²¹². А за повідомленням „з України“, яке надійшло до Польщі 7 вересня, але стосується серпня, „Гоголь і Лисиця (чи не Гамалія? — М. К.) є при цесарі (турецькому султані.— М. К.), радять, щоб ішов він Волиню на Дубно до Польщі“²¹³.

Воєнна кампанія, яку король Ян III Собеський розпочав ранньої осені 1674 р. з метою підкорити Речі Посполитій українське Правобережжя, у середині листопада докотилася до терену Подільського воеводства. Над Подільським полком, на той час вірним П. Дорошенкові, вкотре нависла загроза бути ліквідованим: недалеко від нього, у районі Бара, король отаборився, щоб звідти, зокрема, рушити на Могилів і взяти його. З Яном Собеським О. Гоголь на воєнній ниві зіткнувся 1671 р. і відтоді мав змогу стежити за його подальшою кар'єрою. У Гоголя, гадаємо, не могло не скластися про нього враження як про визначного воєначальника і політика, наполегливого в досягненні поставленої перед собою мети. Знав він, очевидно, з чуток і розмов про внутрішню порядність великого коронного гетьмана, а згодом короля, про те, що на його слово можна покластися.

Це Гоголеве усвідомлення Яна III Собеського відіграло, як видається, свою роль у його власній долі і долі його полку. Не маючи змоги своїми силами захиститися від натиску польського війська і не сподіваючись на відчутну допомогу від П. Дорошенка, котрому самому доводилось вирішувати нелегкі завдання, О. Гоголь був змушений 22 листопада (можливо, буквально напередодні) під Баром зі старшиною свого полку присягнути на вірність Речі Посполитій. Прибули вони сюди в супроводі львівського земського писаря і полковника Міхала Жевуського, якого на чолі загону в 1200 осіб (ludzi) скерував король для здобуття Могилева. О. Гоголь без будь-якого опору капітулював перед ним і віддав йому в полон невеличкий татарський загін²¹⁴, на той час дислокований у цьому місті, для вибирання стації на користь татарського солтана Аджі-Гірея²¹⁵.

Вдалось виявити чорновий, підготовчий варіант тексту присяги О. Гоголя — не підписаний і недатований, написаний не його рукою, без заголовка²¹⁶.

²¹⁰ Акты ЮЗР.— 1882.— Т. XII: 1675—1676.— С. 10.

²¹¹ Сибирский сборник.— Т. 30.— Малороссийские дела.— С. 221.

²¹² РГАДА в Москве, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 541 об.

²¹³ Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— Т. XII.— Cz. 2.— S. 297.

²¹⁴ Там само.— 1967.— Т. XIII.— Cz. 1.— S. 230 (повідомлення (з-під Бара?) від 23—24 листопада), 247 (звістка з Варшави від 15 грудня); Два pamiętniki.— S. 58; РГАДА в Москве, ф. 79, оп. 1, 1674 г., № 2, с. 643 (звістка з-під Бара від 24 листопада).

²¹⁵ Два pamiętniki.— S. 58.

²¹⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 423, s. 225. Чернетка документа випадково знаходиться між аркушами листа Яна III до І. Сірка від 28 січня 1675 р. Свого часу польський дослідник Януш Волінський зняв з неї копію, але недосконалу, до того ж у сучасній транскрипції (Archiwum PAN w Warszawie, oddz. rękopisów, III-198, N 55, k. 108).

Ім'я Гоголя в тексті відсутнє, проте, безперечно, він його стосується. Перед текстом є напис „Нох“, зроблений іншою рукою. Він передає три перші літери прізвища подільського полковника і тим самим вказує на тематичну приналежність документа О. Гоголеві. Документ складений польською мовою, безсумнівно, в походній канцелярії Яна III під Баром, напевно, 22 листопада: цим числом датується королівський привілей О. Гоголеві, про який піде мова далі, а він сюжетно перегукується з текстом присяги.

З міркувань унікальності тексту присяги О. Гоголя (на інше подібне джерело щодо козацьких полковників та решти козацької старшини другої, як і першої, половини XVII ст., ми не натрапили) наводимо його повністю — в оригіналі у посиланні (буквально, за винятком пунктуації, яку осучаснено) і в перекладі. Ось цей текст: „Присягаю пану Богові всемогутньому, в Святій Трійці єдиному, що найяснішому Янові III, з Божої ласки королеві польському і Великого князівства Литовського, і найяснішим його королівським наступникам, також Речі Посполитій вірним буду до останньої миті мого життя і останньої краплі крові моєї та вирікаюся протекучій турецької і татарської, ані приймати її більше не буду, навпаки, скільки матиму сил і розуму, спрямую їх на викорінення бусурман з держав його королівської милости, пана мого милостивого, і всім іншим козакам, старшині і черні буду причиною і прикладом віри і щирости щодо його королівської милости і Речі Посполитої, особливо полк Подільський та Брацлавський і міста, мені довірені його королівською милістю, паном моїм милостивим, у вірі і добросовісності постійній на послугу його королівської милости, пана мого милостивого і Речі Посполитій тримати буду і так нестиму обов'язки, щоб при достоїнстві його королівської милости і на викорінення бусурман ставали аж до останньої краплі крові своєї і вірними були. Так допоможи мені, Пане Боже, і Сина його невинна муса“²¹⁷.

Згадуваний королівський привілей був виданий О. Гоголеві одразу по приведенні його й підвладної йому старшини до присяги. У преамбулі документа зазначено, що король „давно з батьківською повагою“ ставиться до „урождженого“ О. Гоголя, полковника „могилівського“, цінує його „бажання вивести з неволи Україну і Поділля“, віддачу ним у королівське розпорядження „мужніх“ козаків свого полку. Зваживши на це, а також те, що О. Гоголь присягнув йому, король призначив його „пожиттєво єдиновладним (jednowładnym)“ подільським полковником — з тим, щоб підконтрольна йому територія включала в себе міста Могилів, Шаргород, Озаринці, Ярошів, Яругу, Біле, Михайлівку, Копайгород, Лучинець, Мурафу, Бушу, Рашків, Ямпіль, Чернівці, Кам'яну Криницю, Цекінівку, Кузьмин зі всіма приналежними до них селами й присілками.

²¹⁷ Przysięgam P[anu] Bogu wszechmogącemu, w Trójcy Świętej i edynemu. Iż najasnieyszemu Janowi III, z Bożej łaskiey królowi Polskiemu y W[ielkiego] X[ięstwa] Lith[jewskiego] y najasnieyszym iego królewskim następcem, także Rz[eczy] p[ospolitey] wiernym będę aż do ostatnie(g)o kresu żywota mego y ostatni krople krwi moiey, y wyrzekam się protectiey tureckiey y tatarskiey ani więcy przymować będę, owszem cokolwiek siły y rozumu mieć będę, na wykorzenie bisurman z państw i[ego] k[rólewskiej] m[ości], p[ana] m[ego] m[iłościwego] obróćę y wszystkim inszym kozakom, starszyznie y czerni do wiary y szcerości przeciw i[ego] k[rólewskiej] m[ości] y Rz[eczy] p[ospolitey] powodem będę y przykładem, osobliwie pułk Podolski y Braclawski y miasta sobie od i[ego] k[rólewskiej] m[ości], p[ana] m[ego] m[iłościwego] powierzone w wierze y cnocie stateczney ku usłudze i[ego] k[rólewskiej] m[ości], p[ana] m[ego] m[iłościwego] y Rz[eczy] p[ospolitey] trzymać y tak sprawować będę, iakoby przy dostoięństwie i[ego] k[rólewskiej] m[ości] y na wykorzenie bisurman aż do ostatni krople krwi swoiey stawali y wiernymi beli. Tak mi P[anie] Boże dopomóż, y Syna iego niewinną męka.

Всіх козаків на цій території „як людей рицарських, що захищають християнську кров проти бусурман“, привілей проголосив повністю вільними „від зверхности дідичних панів“ (йшлося про шляхту, що до Хмельниччини володіла тут маєтками.— М. К.) і від будь-яких повинностей, а О. Гоголеві „доручив“ скласти завірений його підписом реєстр (список) цих козаків, який „для пам'яті“ „вимагав“ внести у книгу коронної метрики. Привілеєм О. Гоголеві дарувалося право варити пиво й курити горілку та збирати „на свій пожиток“ на терені полку по півзлотога та осьмачці солоду від кожного вару пива²¹⁸.

Як бачимо, у привілейі сказано про призначення О. Гоголя „подільським“ полковником. Тим часом у тексті присяги полк О. Гоголя названий „Подільським і Брацлавським“; правда, в документі, де засвідчено присягу, „і Брацлавський“ дописано над рядком після „Подільський“. Дописка, як видається, зроблена вже після видачі цитованого цойно привілею: в останньому до підвладної О. Гоголеві території віднесено терен не тільки Подільського, але й південної частини Брацлавського полку (до неї належали сім останніх з 17 вказаних у привілейі міст). Характерно, що в чернетці датованого тим же 22 листопада королівського універсалу, де повідомлялося, що О. Гоголь зі своєю старшиною присягнув на вірність Речі Посполитій, заявлено: зробив він це „від полків Подільського і Брацлавського“²¹⁹. Можна твердити, що універсал був виданий після привілею і що саме з універсалу означення „Брацлавський“ перейшло до „присяжного“ документа. У світлі цього висновку не випадковим є те, що в королівських документах з кінця грудня 1674 р. (подібних документів за місяць до цього, від кінця листопада, не маємо) підпорядкованими О. Гоголеві полками значаться „Подільський і Брацлавський“²²⁰. Однак слід підкреслити, що „титuluвання“ О. Гоголя від видачі згаданого привілею „полковником подільським і брацлавським“ зовсім не практикувалося. Причину, напевно, потрібно шукати в тому, що з віднесенням лише частини Брацлавського полку, до того ж без його адміністративного центру, до підвладного О. Гоголеві терену зазначене титuluвання виглядало б недоцільним, недоречним і невмотивованим. Виникає мимоволі питання: чи ця частина Брацлавського полку напередодні взяття поляками Могилева не належала адміністративно О. Гоголеві як подільському полковникові? Якщо так, то привілей зафіксував, підтвердив це.

Здобуття Могилева і повернення О. Гоголя на бік Речі Посполитої дали змогу Янові III ще успішніше проводити свою воєнну кампанію в Україні. Протягом якогось двох тижнів після цих подій йому вдалося глибоко просунутись на схід і відновити польське панування на більшій частині Брацлавського і частково в південній половині Київського воєводства, де перед тим панував П. Дорошенко. Ці та подальші „здобутки“ короля в „українській“ кампанії

²¹⁸ Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana.— Т. XXIX.— S. 195—196; Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— Т. XIII.— Cz. 1.— S. 228—229. В обох виданнях текст привілею наведений повністю. Той же, що в привілейі, перелік міст, переданих королем під владу О. Гоголеві, див. у листі Яна III до М. Жевуського від 22 листопада 1674 р. (Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— Т. XIII.— Cz. 1.— S. 229).

²¹⁹ Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— Т. XIII.— Cz. 1.— S. 228.

²²⁰ AGAD w Warszawie. Archiwum Zamoyskich, N 3053, k. 76 (універсал Яна III з Брацлава від 27 грудня); Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 431, s. 160—161 (лист Яна III до канцлера Великого князівства Литовського Кшиштофа Зигмунта Паца з Брацлава від 28 грудня); Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 720 (універсал Яна III з Брацлава від 28 грудня).

високо оцінювалися у правлячих колах Польщі, були записані до його активу. Вони, зокрема, знайшли відображення у „реляції“ авторитетного в цих колах хелмінського воеводи Яна Гнінського, представлений ним для ознайомлення присутнім на сеймі 1676 р. (працював 2 лютого — 14 березня), на якому відбулася коронація Яна III (можливо, реляція була на тому ж сеймі виголошена). Цей документ всіляко вихваляє короля і ставить йому в заслугу залучення О. Гоголя до служби Речі Посполитій²²¹. Варто при цьому вказати, що наприкінці 1674 р. Ян III вважав О. Гоголя другою за значенням після П. Дорошенка серед правобережного козацтва особою (*Chocholius primus post Doroszenkiim Cosacus*)²²².

Яким був внесок О. Гоголя у вказані дії короля у Брацлавському і Київському воеводствах, годі казати: відомі нам джерела, що стосуються кінця листопада і грудня 1674 р. (як, зрештою, і багатьох наступних місяців), надто рідко інформують про нього, хоч участь його в тогочасних подіях на Правобережжі безперечна.

У першій декаді грудня Ян III доручив О. Гоголеві посприяти в захопленні Рашкова (тут дислокувався півторатисячний турецький гарнізон) М. Жевуському, який за королівським наказом вирушив з Могилева, де був комендантом, для виконання цього завдання. Сталося так, що, підступивши до Рашкова, М. Жевуський два дні вичікував О. Гоголя, аби спільними силами здобути місто, проте не дочекався і змушений був узятись за цю справу сам. Щойно в ході штурму Рашкова підійшов на підмогу з козаками Гоголів син Балацко, що й облегло вступ М. Жевуського в місто 12 грудня²²³.

Потрібно наголосити на тому, що свій успішний похід на Правобережжя, в якому здобутий Могилев і Рашкова були важливими епізодами, Ян III розцінював як вагомий крок для бажаного просування Речі Посполитої на південь від її кордонів з метою повернути їй контроль над Молдавським і Волоцьким князівствами, закріпитись на Дунаї, аби унеможливити Османській імперії проведення походів проти неї, відрізати турків від Кримського ханства й татарських орд в Північному Причорномор'ї, тим самим завдаючи їм якомога більшої шкоди. Крім того, свої перемоги король прагнув використати для здійснення тиску на П. Дорошенка, щоб примусити його піти на поступки Речі Посполитій²²⁴.

²²¹ Woliński J. Relacja na sejm koronacyjny 1676 r. o pierwszym dwuleciu rządów Jana III // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*.— Warszawa, 1938.— Т. X.— S. 128; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 174, s. 73—75. До речі, на коронаційному сеймі 1676 р. О. Гоголеві вдруге була надана польська шляхетська гідність, на цей раз як наказному гетьманові Війська Запорозького, — з правом успадкування її особами двох статей в його роді (*Volumina legum*.— 1860.— Т. 5.— S. 202). Номінаційний королівський привілей на шляхетство, виданий О. Гоголеві на підставі цієї сеймової постанови коронною канцелярією, не зберігся. Згадка про нього у відповідній книзі сігілят відсутня.

²²² *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*.— Berlin; Poznań, 1864.— Т. II.— S. 426 (лист Яна III кардиналові Альтієрі, писаний 7 грудня 1674 р. над річкою Собом, допливом Бугу).

²²³ Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // *SMHW*.— Т. XIII.— Cz. 1.— S. 240—243, 247—249, 252, 253, 256; *Archiwum PAN w Warszawie*, oddz. rękopisów, III-198, N 79, k. 231 v.— 232; РГАДА, ф. 79, оп. 1, 1675 г., № 5, с. 57.

²²⁴ Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // *SMHW*.— Т. XIII.— Cz. 1.— S. 239, 248, 249, 354; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 4 (Бібліотека Баворовських), оп. 1, спр. 318, арк. 47. Ян III заохочував царя Олексія Михайловича підключитись до справи втілення в життя своїх планів щодо Туреччини і Криму (Woliński J. *Materiały do dziejów wojny... // SMHW*.— Т. XIII.— Cz. 1.— S. 254; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 4, спр. 318, арк. 47).

Ще до падіння Рашкова в кінці листопада О. Гоголь з М. Жевуським здійснили з Могилева рейд у Молдавське князівство (do Wołoszczuzny) за Прут²²⁵. Ця і подібні до неї інші акції²²⁶ не могли не imponувати королеві, вони ж бо якось вписувались у його стратегію, були штрихами в її реалізації.

6 грудня 1674 р. датується видана в таборі під Кальником королівська дарча грамота (привілей) на село Вільховець „урождоному Гоголю, полковнику [...] могиливіському“. У грамоті, опублікованій О. Лазаревським з копії, дарування сформульовано тим, що Гоголь, здавши Могилівську фортецю і повернувшись на службу Речі Посполитій, присягнув їй на вірність. Вільховець, сказано в ній, дається йому та його „теперішній“ дружині у володіння „на пожиттєвому праві“, а після їхньої смерті ним має життєво володіти їхній син Прокіп Балацко. В публікації О. Лазаревського відсутні імена короля та полковника Гоголя²²⁷. 1784 р. копія грамоти була подана на розгляд дворянських зборів Київського намісництва полковим писарем Опанасом Гоголем-Яновським у зв'язку з пред'явленням ним доказів свого шляхетства, яких вимагалось. У копії полковник Гоголь названий Андрієм, а король — Яном Казимиром²²⁸. П. Кулиш, який першим зробив науковий аналіз протоколу цих зборів, де зафіксовано наявність грамоти, висловив подив, що ці імена в ній фігурують. Він резонно зауважив, що 1674 р. польським королем був не Ян Казимир, а Ян III Собеський*, полковника ж Андрія Гоголя ніколи не існувало. Не піддаючи сумніву самого факту видачі цієї грамоти О. Гоголеві, П. Кулиш вказав на те, що неправильно подані в ній імена — наслідок перекручень, яких вона зазнала „в канцеляріях гетьманської Малоросії“²²⁹. О. Лазаревський вважав грамоту оригінальним („подлинным“) документом²³⁰, маючи на увазі, очевидно, її зміст: він дійшов висновку, що факти, викладені в ній, „безумовно правильні“. На його переконання, грамота була видана Остапові Гоголю²³¹. З О. Лазаревським згідні Л. Штільман²³² та О. Оглоблин²³³. М. Максимович висловлював думку, що могиливіський полковник Андрій Гоголь міг існувати, а тому не слід відкидати можливості того, що грамота була видана йому²³⁴. Натомість В. Вересаєв

²²⁵ Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— Т. XIII.— Cz. 1.— S. 232, 239.

²²⁶ Десь, мабуть, у першій половині лютого 1675 р. М. Жевуський і О. Гоголь знову вторглись „до Волощини“, захопили і пограбували місто Ботушани, багатьох тамтешніх мусульман понищили, переправили з тих країв чимало худоби і різної живності (Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 122 [повідомлення з Брацлава від кінця лютого 1675 р.]; Archiwum PAN w Warszawie, oddz. rękopisów, III-198, N 56, k. 68 [повідомлення з Брацлава від 19 березня 1675 р.]).

²²⁷ Очерки малороссийских фамилий...— С. 451; Ал. Лазаревский // ЧИОНЛ.— Кн. 16.— Отд. II.— С. 7. Передрук з цих видань: Вересаєв В. Гоголь в житті: Систематический свод подлинных свидетельств современников.— Харьков, 1990.— С. 17.

²²⁸ Очерки малороссийских фамилий...— С. 452; М. Н. [Кулиш П.] Опыт биографии Н. В. Гоголя...— С. 201.

* Ян Собеський був обраний на польський престол варшавським сеймом, який відбувся у квітні — червні 1674 р.

²²⁹ М. Н. [Кулиш П.] Опыт биографии Н. В. Гоголя...— С. 1—2; е го ж е. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя...— Т. 1.— С. 3.

²³⁰ Ал. Лазаревский // ЧИОНЛ.— Кн. 16.— Отд. II.— С. 7.

²³¹ Там само; Очерки малороссийских фамилий...— С. 451.

²³² Stilman L. Nikolaj Gogol and Ostap Hohol.— S. 813—814.

²³³ Оглоблин О. Проблема предків Миколи Гоголя.— С. 87. У цій статті на с. 85—87 подано аналіз історіографічних поглядів на цю грамоту.

²³⁴ ЦНБ НАН України, від. рукописів, ф. II, спр. 2390 (лист М. Максимовича до П. Кулиша від 18 (28) червня 1856 р.).

твердить, що грамота — „нашвидкоруч сфабрикований фальсифікат“²³⁵. На наше переконання, П. Куліш, О. Лазаревський, Л. Штільман та О. Оглоблин мають рацію. Їхні міркування можна доповнити такими аргументами: село Вільховець у XVII ст. існувало, входило до складу Летичівського повіту (існує й нині — в Новоушицькому районі Хмельницької області), належало до державних (королівських) маєтків, а лише такі маєтки король у Речі Посполитій мав право віддавати в позиттєве володіння; королівський табір на час видачі грамоти справді знаходився під Кальником²³⁶.

Потрібно вказати, що раніше, ніж О. Гоголеві, а саме 24 листопада 1674 р., Ян III видав під Баром грамоту (привілей) його синові „уроконому“ Балацкові на відичне (спадкове) володіння млином в Озаринцях з приналежними до нього „рікою, ставом, сіножатями, городами, пасіками“; у грамоті, яка відома нам лише в чорновому варіанті²³⁷, ця маєтність оголошена вилученою з-під зверхності відичного власника Озаринців і вільною від сплати „данин, чиншиів, мірок“, податків, від підвод, стацій і жовнірських постоїв. А Балацко за це, читаємо там само, повинен воювати з бусурманами і бути вірним королев²³⁸.

„Винагороджуючи“ О. Гоголя за подальшу службу Речі Посполитій, Ян III 4 квітня 1675 р. виданим у Брацлаві універсалом призначив його наказним козацьким гетьманом. Універсал вдалося виявити тільки в чорновому варіанті²³⁹. Його адресовано „всім“ зацікавленим у ньому особам, „особливо ж уроконому полкам, приналежним до них сотням і містам (hodot)“. Як видно в цьому документі адресатами є не полковники, а полки. О. Гоголь на момент видачі його міг залишатись могилівським (подільським) полковником (йому в контексті вищезазначеного стосовно привілею від 22 листопада 1674 р., можливо, був підвладний і Брацлавський полк). Згадане призначення король обґрунтовує в універсалі тим, що всі його спроби від осені 1674 р. дійти з П. Дорошенком згоди щодо вирішення спірних питань у відносинах останнього з Річчю Посполитою, за посередництва відряджених ним до Чигирина польських комісарів, виявлялись марними через непоступливість цього гетьмана. Зокрема, П. Дорошенко не відгукувся на королівську пропозицію скликати генеральну козацьку раду, на якій були би представлені його прихильники й ті, хто виступав на боці Яна III, для обговорення цих питань. Тепер, читаємо далі в універсалі, неможливо вмовляти П. Дорошенка поступитися у чомусь, тому що позиція його стала ще більш жорсткою, оскільки йому на підмогу йдуть „чужоземні“ війська (Ян III мав на увазі татарські загопи²⁴⁰). Усе це, разом узятє, на переконання короля, нашкодило його на призначення О. Гоголя гетьманом — „для ліпшого урядування“ (dla lepszego rządu) вірними Речі Посполитій котирма полками. Під командування О. Гоголя Ян III тим же уні-

²³⁵ Вересаев В. К биографии Гоголя: Заметки // Звенья.— М., 1933.— Т. 2.— С. 291.

²³⁶ Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— Т. XIII.— Cz. 1.— S. 234.

²³⁷ Про нього подає згадку Т. Чухліб (Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького...— С. 152).

²³⁸ AGAD w Warszawie. Archiwum Zamoyskich, N 3053, k. 49.

²³⁹ Ibid.— K. 104.

²⁴⁰ Що саме їх король мав на увазі, видно з датованого тим же 4 квітня і складеного так само в Брацлаві повідомлення, де йшлося про стан „польських“ справ у Правобережній Україні; тут повторено зазначене в універсалі ужорстчення позиції П. Дорошенка у зв'язку з підходом татарських загонів (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 4, оп. 1, спр. 318, арк. 49).

версалом віддав ї „охотні“ (негородові) полки „урождоного“ Семена Артиша, „шляхетного“ Барабаша і Кваші. У завдання О. Гоголя як гетьмана входило „управляти, запобігати неприятельським задумам, забезпечувати спокій і послух у містах, боронити (людність.— М. К.) від безправ'я і розбоїв, чинити кожному справедливість, непослух карати, додержуватись даної королеві присяги, бути щодо нього доброчесним і вірним“.

Якщо припустити, що названі в універсалі чотири полки²⁴¹ займали на час його видачі ті ж терени, що й в період Визвольної війни середини XVII ст.²⁴², то в такому разі віддана під владу О. Гоголя територія охоплювала майже все Брацлавське і південно-східну частину Подільського воєводства (потрібно зазначити, що прерогативи наказного гетьмана не мали поширюватись на розміщені тут польські гарнізони).

Чи, ставши гетьманом, О. Гоголь зберіг за собою полковницький уряд? Відповіді на це питання у джерелах не знаходимо. Найскоріше, це є непрямим доказом того, що, одержавши гетьманство, він позбувся полковництва на чистю користь²⁴³.

О. Гоголь беззмінно займав наказне гетьманство до того моменту, як оселився у Межигірському Спасо-Преображенському монастирі поблизу Києва. Це сталося у грудні 1678 р. або на самому початку 1679 р. Там же у першій половині січня він помер, перед тим, мабуть, постригшись у ченці, і був похований²⁴⁴.

²⁴¹ Згадки про ці ж полки як підпорядковані королем гетьманові О. Гоголю див. також у таких сучасних універсалах у джерелах: лист невідомої особи від 4 квітня з Брацлава (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 4, оп. 1, спр. 318, арк. 49; Archiwum PAN w Warszawie, oddz. rękopisów, III-198, N 56, K. 108); витяг з листа невідомої особи, висланого до Львова з Брацлава 6 квітня (Woliński J. Sobieszciana z 1675 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy.— 1932.— Т. V.— S. 227—228; це ж: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 430, s. 210).

²⁴² Про терени цих полків, окрім Подільського, в цій війні див.: Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ.— Карта.

²⁴³ Варто відзначити, що в документації московській і канцелярії при гетьмані І. Самойловичеві стосовно періоду від квітня 1675 р. до листопада 1676 р. О. Гоголь фігурує тільки як полковник; таке титулування робилось умисно — в московських правлячих колах і в керівництві лівобережного козацтва удавано не помічали Гоголевого гетьманства, ігноруючи його. Чи не тому в козацьких літописах останніх десятиріч XVII — початку XVIII ст., автори яких творили з урахуванням інтересів Москви щодо України і користувались матеріалами лівобережної гетьманської канцелярії, сказано, що О. Гоголя Ян III поставив на гетьманство 1676 р. — тоді, коли кероване О. Гоголем правобережне козацьке військо, підпорядковане королеві, було за рішенням польських властей дислоковане в маєтках польської частини Київського воєводства з центром у містечку Димері — після того, як за Журавенським мирним договором, укладеним у жовтні того ж року, Річ Посполита знову віддала територію Подільського воєводства Туреччині, а ця до того ж закріпила свій протекторат над Брацлавським і південною частиною Київського воєводства (Грабянка Г. Діяльність.— С. 222; Літопис Самовидця.— С. 124. Див. відповідні запозичення з цих літописів у компілятивних хроніках, що виникли у XVIII ст.: Краткое описание Малороссии.— С. 281; Южнорусские летописи.— Т. 1.— С. 30, 119. Дивує, що С. Величко жодним словом не обмовився про Гоголеве гетьманство). Поява організованого козацького осередку, що представляв польські інтереси в Україні, усього лише в кількох десятках кілометрів від Києва, підвладного Москві, примусила її та І. Самойловича помічати, хоча й зі зневагою, О. Гоголя як гетьмана. В такому ракурсі про нього йдеться, починаючи з грудня 1676 р., у згаданій московській та лівобережнокозацькій документації.

²⁴⁴ Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1848.— Т. 2.— С. 825; Южнорусские летописи.— Т. 1.— С. 119; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею.— СПб., 1853.— Т. V: 1633—1699.— С. 115.

* * *

Згідно з джерельними відомостями, Остап Гоголь був полковником у 1654—1661, 1663—1669, 1673—1675 рр.; є підстави вважати, що він займав цей уряд і в 1662 і 1670 рр. та в перші два місяці 1671 р., тобто у час, коли про нього бракує джерельних згадок.

У межах 1654 — квітня 1675 рр. полковником він не був: три останніх квартали 1665 р., з травня по вересень 1671 р., з червня по грудень 1672 р., у першому кварталі 1673 р.— з невияснених причин, у березні—квітні 1671 р., коли виконував за дорученням П. Дорошенка функції наказного гетьмана, з жовтня 1671 р. по травень 1672 р., коли перебував на вигнанні в Молдавському й Волоцькому князівствах.

О. Гоголь був подільським (могилівським, подністрянським) полковником, за винятком періоду з весни 1664 р. до весни 1665 р., коли займав брацлавський полковницький уряд (деякий час у цьому проміжку виконував й обов'язки подільського полковника).

Будучи в перші роки свого полковництва малопомітним ватажком, О. Гоголь з 1658 р. поступово стає значнішою постаттю в лавах старшини правобережного козацтва, в історії якого йому зрештою судилося відігравати неабияку роль. Найбільш бурхливими в його полковницькій кар'єрі видались 1664 р. і особливо 1674 р., коли він пережив складну еволюцію — змушений був кілька разів змінювати свою політичну позицію.

Як полковник О. Гоголь належав до висуванців і відданих соратників Б. Хмельницького, підтримував постійно як гетьмана І. Виговського, в основному, теж як гетьмана, — Ю. Хмельницького, від початку перебування П. Дорошенка на гетьманському уряді до листопада 1674 р. співпрацював з ним, за винятком весни того ж року (коли виступив на боці гетьмана І. Самойловича, а згодом пішов на зближення з поляками) і, можливо, весни 1669 р. (коли, не виключено, приєднався до П. Суховія як суперника П. Дорошенка стосовно гетьманства). Співпрацював О. Гоголь і з гетьманом П. Тетерею, але між ними були серйозні розходження, про причини яких можна лише здогадуватись.

О. Гоголь був одним з активних провідників політики цих гетьманів. Він поділяв, хоч, напевно, із застереженнями, курс І. Виговського, Ю. Хмельницького і П. Тетері на союз з Річчю Посполитою. Звідси цілком імовірна підтримка ним козацько-польських Гадяцької 1658 р. і Слободилецької 1660 р. угод, звідси ж його причетність до походу польського короля в Лівобережну Україну 1663—1664 рр. Із зрозумінням він ставився до опори П. Дорошенка на Туреччину і Крим. Цим, зокрема, пояснюється його участь в поході турецького султана в Правобережну Україну 1674 р., використання ним татарських загонів для досягнення своїх цілей. Натомість насторожено, а то й вороже О. Гоголь дивився на прояви зближення козацтва з Московською державою. Тому він брав участь у Конотопській битві 1659 р. на боці І. Виговського, тому, мабуть, не взяв участі у Переяславській раді 1659 р., тому короткочасним кожного разу виявлялось його підданство російському цареві, якому він як полковник присягав на вірність 1658, 1659 і 1674 рр. Прикметно: 1674 р., як орієнтація П. Дорошенка на Туреччину і Крим почала зазнавати невдач і перед О. Гоголем серйозно постала дилема, з ким бути надалі — з Росією чи Річчю Посполитою, — він вибрав останню. Ставленням О. Гоголя до Москви зумовлювалось і несприйняття ним лівобережних гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича.

О. Гоголь був типовою постаттю в колі сучасної йому козацької старшини — складною й суперечливою, але складною й суперечливою була сама епоха, в яку йому довелося жити й діяти. Його супроводжували не тільки успіхи і досягнення, але й поразки та помилки. Однак незаперечним є те, що своєю полковницькою діяльністю він помітно вписався в історію українського народу як поборник його національних устремлінь.

Микола КРИКУН